

J.C. og den kirkepolitiske strid 1913-1919

Af Carl Trock

Berntsens store sag – en ny grundlov¹

8. juni 1912 sluttede den lange rigsdagssamling, så fulgte møder rundt i landet; ikke underligt skrev Berntsen til højskoleforstander Kristensen-Randers²: Jeg trænger til at hvile lidt »efter den lange og besværlige Rigsdagssamling«, men jeg glæder mig over dens »store Resultat, Balance og Orden i Statsfinanserne«, en utaknemlig opgave er løst og »med Enstemmighed og Sammenhold« hos os. – 18/8 overvejede Slesbager i et brev til Sigurd Berg³, hvor reformer mest tiltrængtes, var det en retfærdigere valgkredslov, eller at kvinder og 25-årige fik valgetret eller at gammel uret mod den jævne befolkning blev afskaffet, som privilegierne ved Lt.s-valg? Med betænkningen fra udvalget derom i sidste samling »synes Banen mig at være fri i Forfatningsspørgsmaalet«, og det er tiden at forlade »de to Tempi« og det bør vi gøre. Forsvarssagen er løst, der er »Balance i Statskassen og vore Laaneforhold ordnede. Retsreformen er ogsaa gennemført, jeg tror derfor ogsaa, at Venstre har baade Raad og Tid til at tage hele Forfatningsspørgsmaalet op til ... Løsning, og Befolkningen ønsker, at Venstre i denne Sag tager klart Standpunkt«.

1. Dette indledende afsnit skal dels belyse Venstres interne forhold med enorme spændinger om grundlovens ændring og om med hvem der skal samarbejdes for at give den baggrund, hvorpå J.C.s grundlovsforslag fremkom, der omfattede alle grundlovens kirkelige §§er. – Baggrunden er Venstres forhandlingsprotokoller i RA nr. 7-8 for tiden 20/9 12 – 30/6 15, Niels Neergaards optegnelser fra 1912 ved Kjeld Winding i Danske Magazin 8. rk. V, 1989. Spillet om magten 1913 ved Tage Kaarsted i Historie bd. 12, 257 ff, og P. Munch: Erindringer II 1909-1914, 104 ff. og III 1914-1918.
2. Klaus Berntsen (1844-1927) friskolelærer, MF 1873-1926, fra det Bojsenske Venstre til Venstre, indenrigsminister 1908-09, 1910-13 konseilspræsident, forsvarsminister og minister 1920-24. – J.P. Kristensen-Randers (1854-1926), gift med Chr. Bergs datter Nanna, 1884-1914 forstander Ollerup Højskole.
3. M.N. Slesbager (1874-1962) skolemand, MF 1909-1932, trafikminister 1920-24 og handelsminister 1926-28. – Sigurd Berg (1868-1921) redaktør, leder af de Bergske blade, MF 1901-10 og 1918-21, indenrigsminister 1905-08, idømt bøde af rigsretten for utilstrækkeligt tilsyn med Bondestandens Sparekasse, indenrigsminister 1920.

Både 1910/11 og 1911/12 var regeringens forsøg på at få gennemført en grundlovsreform standset, hvor først Ft. skulle ændres, så mænd og kvinder over 25 år fik valgret, og tyende ikke var udelukket. En almindelig lov skulle fastlægge antallet af medlemmer i Ft., ikke over 132 og i valgloven skulle der indføres forholdstalsvalg. – Berntsen fulgte 16/12 1910 ved forelæggelsen i Ft. her Venstres dvs. J.C.s forslag op om, at en grundlovsændring bedst sker i to afsnit, så først skabes et Ft. som »et fyldigere Udtryk for Befolkningen end nu«. 23/2 1911 støttede Venstre i udvalgsbetænkningen forslaget, og just måneden før havde Berntsen afvist en samlet revision af både Ft. og Lt., går vi med dertil kommer R. og S. med overbud. S. foreslog valgret og valgbarhed fra det 25. år, og at folkeafstemninger blev mulige; R. fandt at Venstre udskød sit hovedkrav, afskaffelse af privilegeret valgret til Lt. til »en uvis Fremtid«, mens Højre ville have forholdstalsvalg til Ft. De forslag forkastedes og Venstres vedtoges med 89 stemmer mod 7. – I Lt. så Højre også hovedproblemet i at der ikke var forholdstalsvalg, mens den frikonservative Rottbøll ville drøfte en samlet forfatningsrevision. Fra udvalget kom der ikke nogen beretning. – 7/7 forespurgte Rottbøll Berntsen, hvad regeringen ville gøre, når de frikonservative ville forhandle, for så var der et flertal. B. svarede, at Lt. måtte have tid til sin behandling. Men R. kom med et dagsordenforslag om én samlet grundlovsrevision, det stod dog i regeringens program. Det nedstemtes med 64 st. imod og 35 for.

I samlingen 1911/12 genfremsatte Berntsen lovforslaget og 8/11 fik han af Lt. klar besked: Højre fandt det stadig i ringe grad tilfredsstillende og de Frikonservatives leder grev Mogens Frijs⁴ gjorde op: Her får kvinder valgret, og det var han for, og så nedsættes valgretsalderen, det var han imod.

Han var også mod Højres krav om forholdstalsvalg, som vel gav retfærdighed, men betød mindre i praktisk politik, så han »i alt Fald aldrig vilde opgive andre konservative Garantier for at opnaa« dette. At Venstre støttede var utilstrækkeligt til vedtagelse i Lt.

3/6 1912 gjorde Berntsen op i partimøde, at nu måtte »Forfatningsspørgsmaalet frem i forreste Række. Men at han inden rigsdagssamlingen begyndte af grev Frijs blev inviteret til Frijsenborg og tog dertil, fremkaldte mange rygter og i Venstre kom megen udspørgen af B., før man 19/4 1913 i Berlingske Tidende fik viden om forløbet af den visit.

4. Chr. Rottbøll (1854-1928) godsejer, ML 1894-20, fra Højre til Frikonservativ og løsgænger. – M. Krag-Juel-Vind Frijs (1849-1923) underskrev grev Frijs sig. lensgreve og landets største jordejer, ML 1880-1918, fra Højre til Frikonservativ og 1915 konservativ.

30/9 samledes Venstres betydende organer: Kl. 10 ministeriet og bestyrelserne i Ft. og Lt. Her gjorde Berntsen i korte træk »rede for Ministeriets Stilling ... Der var ... Enighed om at gaa til en samlet Forfatningsændring« og B. redegjorde for hovedindholdet. Det drøftedes en del, om Lt. skulle vælges af de kommunale råd eller om der skulle sættes en aldersgrænse ved valg dertil. I hovedsagen fik ministeriet tilslutning. – Kl. 13 samme dag sagde Berntsen »Venstre i begge Ting« at grundlovsforslaget kun foreligger i skitser. Til Ft. skal der vælges i enkeltmandskredse uden forholdstalsvalg og Lt. vælges uden privilegier knyttet »til Penge og Hartkorn« indirekte af »Sogneraad og Byraad«, et kommunernes ting, der er jo »saa megen Fællesskab mellem Stat og Kommuner«. Ft. vælges for 4 år, Lt. for 8 år. Det er ikke en hel forfatningsrevision, kun de ting tages op som har vist sig uheldige, fx ændres rigsretten så kun Højesterets medlemmer vælges dertil. – J.C. lagde for og gav »et samlet Forfatningsforslag« tilslutning, selv om han hele tiden havde været for at »gennemføre den »mindre« Grundlovsændring« og stadig mente, at det bedste var sådan »at faa Ft.s Førsterangsstilling endnu stærkere fastslaaet«, men han ville støtte her. Også bestyrelsen gav ministeriet tilslutning, enkelte med »nogen Betænkelighed« ved de kommunale råd som grundlaget, nogle ønskede aldersgrænse ved valg af Lt., men just de kommunale råd holdt landbrugsministeren »stærkt paa«. Neergaard sagde, at alle fremkomne forslag var overvejet og »ud over dem. *Vi vil gøre Lt. til Kommunernes Ting*«. Brorsen⁵ var også endt derved, det bliver let ældre vælgere, næppe mange kommunalrådsmedlemmer er under 35 år. Mange talere viste uenighed, men »der syntes Enighed om, at vi skal træde samlet frem om Helheden i Forslaget«. Berntsen udtalte sig skarpt om Højre, det »skal vi ikke tage for stort Hensyn til«.

Stadig 30/9 samledes kl. 19 Venstres redaktører, partiets organisationer og rigsdagsmænd og Berntsen talte om forfatningen som ved de forudgående møder. I et svar sagde han, at ministeriet ikke var for at bevare de kongevalgte, »men den Sag var ikke afgjort endnu« [med kongen]. Anders Nielsen betonedede, at valgbasis til Lt. ikke var de kommu-

5. Anders Nielsen (1862-1914) husmand på heden, MF 1890-1914, redaktør, landbrugsminister 1908-09 og 1910-13. – Niels Neergaard (1854-1936) cand. polit., 1881 redaktør, i forsikringsbranchen, MF 1887-90 og 1892-1932, de moderates leder efter Frede Bojsen, 1908 finansminister og siden s. år konseilspræsident og forsvarsminister, 1910-13 finansminister, 1920-24 statsminister og finansminister, 1926-29 finansminister. – Søren Brorsen (1875-1961) gårdejer, MF 1907-45, forsvarsminister 1922-24 og 1926-29.

nale vælgere, men de kommunale råd. Deri var »Dr. Kragh« enig, det var dog vanskeligt at forstå for vælgerne, og en Lt.opløsning ændrer næppe sammensætningen. Neergaard sagde, at det havde været den vanskeligste opgave for regeringen i lange tider, Lt. skal jo ikke være et ekko af Ft. og her er de kommunale råd bedst, mens betænelighederne ved en aldersgrænse er øget, vi foreslår lavere valgrets alder til Ft. og højere til Lt. Redaktør. Hans Jensen⁶, Sorø Amtstidende mente, at der var taget »for meget Hensyn til Modstanderne«. Berntsen var glad for dagens forløb og håbede på god støtte fra alle. J.C. sluttede dagen af med »et leve for Ministeriet som den gode Anfører i Forfatningssagen«.

7/10 vedtoges det at stemme på J.C. som formand for Ft.

Lovforslaget om »Forandringer i Grundloven« fremsatte Berntsen 23/10 i Ft., det svarede stort set til, hvad der var foreslået for Ft.s vedkommende i de 2 forudgående rigsdagssamlinger, blot skete valg for 4 år, ikke 3. Om Lt. hed det: det skal bestå af 66 medlemmer, de 52 og deres stedfortrædere vælges i 3 kredse, nemlig 1) de 3 hovedstadskommuner, 2) øerne øst for Lillebælt og 3) Jylland, hertil kom 1 fra Bornholm og 1 fra Færøerne. Det nærmere skulle fastsættes i valgloven, også fordelingen af de valgte i de 3 kredse. – De kommunale råd fra de 3 kredse skulle vælge valgmænd i forhold til indbyggertallene ud af deres egne valgte og de fremkomne 3 valgforsamlinger valgte ud af deres egne medlemmer og suppleanterne for 8 år. De 54 valgte til sidst ved forholdstalsvalg 12 medlemmer.

Hertil kom forslag om at fjerne fortidens storpolitiske problem, hvordan løses uenighed mellem Ft. og Lt. Der skulle først 3 afstemninger i hvert ting, så et fællesudvalg, om indstillingen derfra stemte hvert ting for sig, så afgør den forenede rigsdag finansloven og tillægsbevillingsloven, hvis fornødent kan det sidste gentages endnu en gang.

Uden at gentage det forud nævnte kan Berntsens forelæggelsestale i Ft. sammenfattes: Det gælder »Ændringer ... af særlig politisk Indhold«, hvor sammensætningen af Ft. og Lt. er af størst betydning. Tokammerssystemet opretholdes for at få sagerne alsidigt belyst, derfor skal de 2 ting vælges på forskellig vis. Forslaget skal fjerne al privilegeret valget til Lt. og de 12 kongevalgte ombyttes »med 12 Medlemmer, som de af de Kommuneraadene valgte Lt.-medlemmer selv vælger. Ved valg til Lt. er alternativet »en Aldersgrænse ved 40 eller 35

6. Oluf Kragh, 1929 navneændring til Krag (1870-1940) dr. phil., lektor og rektor, ML 1914-24, MF 1924-42, K. repræsenterede forud Venstres organisationer på Lolland-Falster. – Hans Jensen (1852-1944) 1891 redaktør af det ellers moderate Sorø Amtstidende.

Aars Alderen« eller, efter en ny kommunallov er vedtaget, valg af de kommunale råd. Regeringen foretrækker det sidste, for i de råd »er som regel ældre og erfarne Mænd og Kvinder«. Forslaget går videre »end Grundloven fra 5. Juni 1849, da det aabner Valgret for Kvinder og Mænd og nedsætter Valgrets alderen« til de 25 år.

Ved 1. behandling undrede Borgbjerg sig over, at en moderat regering kom med et radikalt forslag, men han ønskede at der kom noget ud af det. Ove Rode fra R. sagde »al vor Virksomhed« vil gå ud på, at det forelagte får »her i Salen og i Folket et Flertal stærkt nok til at genrejse en ny Juni-Grundlov«. Højres Wenzel Neergaard mente, at regeringen søgte til venstre for sit parti og skabte nye politiske delingslinier. Det forslag fik ingen konservativ tilslutning. – Berntsen svarede bl.a., at regeringen ikke var for forholdstalsvalg overalt, da valg i enkeltmandskredse var mest hensynsfuldt mod vælgerne.

Udvalgs-betænkningen 6/12 gav klart flertal for forslaget, fastholdt »Valg i Enkeltmandskredse«; nogle ville dog forbinde det med en art forholdstalsvalg. Andre var ved Lt.s valg mere for en lav aldersgrænse end for de kommunale råd uden at de foreslog det, for med nogle mindre ændringer havde forslaget »de bedste Betingelser for at samle et stort Flertal«. Højres eneste medlem Holger Hammerich⁷ forbeholdt sig sin stilling til det der vedrørte Lt. og ønskede 30 år som valgrets alder til Ft. og forholdstalsvalg »enten under eet for hele Landet« eller i større kredse eller sammen med valg i enkeltmandskredse. Skønt Højre var imod ville alle have forslaget sendt hurtigst muligt til Lt. ved 3. behandling 12/12. Det vedtog V., R. og S. med 95 st. mod 12, fra V. undlod 3 at stemme, de var imod de kommunale råd som basis for Lt.

Men røret i Venstre var større, det havde vist sig ved partimødet før 1. behandling 25/10. Ved drøftelsen af forholdstalsvalg sagde Berntsen forsonligt: »Forholdstalsvalg i store Byer, enkeltmandskredse for Resten«. Men skulle grundlaget ved valg til Lt. være kommunale råd eller aldersgrænsen? – 30/10 havde Neergaard, ifølge notater, en lang samtale med Appel: De var enige om at fastholder regeringen sit forslag, »det mente vi begge, den burde«, blev der kamp med Højre og de Frikonservative, og tilslutning fra de radikale. Kommer der ikke forståelse mel-

7. F.J. Borgbjerg (1866-1936) studerende, 1890 medarbejder Social-Demokraten, 1911 dens redaktør, MF 1898-1936, socialminister 1924-26, undervisningsminister 1929-35. – Ove Rode (1867-1933) medarbejder Politiken, dets redaktør 1905-13, MF 1909-27, indenrigsminister 1913-20. – Wenzel Neergaard (1864-1919) godsejer, MF 1906-18. Højre. – Holger Hammerich (1845-1915) ingeniør, fabrikant og erhvervsmand, MF 1890-1915, Højre.

lem V. og R. så taber vi ved valget, der kommer 20/5 1913, »et ikke ringe Antal Mandater«. A. mente, at der muligt kom forståelse inden, hvis de radikale fik et par folk udenfor med i regeringen. N. mente ikke, at de radikale accepterede det og troede slet ikke på en ministeriel fusion før valgene, 1914 var der også i 5 kredse valg til Lt., hvor der skulle kæmpes til 3 sider. Efter regeringens fald kunne der skabes en fælles opposition mod den Højre-regering, som vel fulgte. Om Berntsen sagde A. til N.: »Han skiller sig aldrig fra Dem« – og om J.C.-gruppen fortsatte han: Der var stor bitterhed, især hos Berg over, at det blev Berntsen, som tog grundlovssagen op, man havde bedre affundet sig med N. Deri var denne ikke enig⁸. – Ellers er Appels breve fortsat kilden til stemningerne i V., mens udvalget arbejdede og indtil regeringsskiftet kom:

9/11: Regeringen må rekonstrueres til foråret, ellers »gaar det Venstre galt ved Valgene med mindre der kommer Forlig med Højre«, hvad jeg ikke tror. »Med uimodstaaelig Kraft trænger den almindelige Valgret sig frem ... Venstres Regering har taget Stilling, vil J.C. ikke, maa der ske en Spaltning« og helst før valget. – 20/11: »I Højre er Forbitrelsen stor; Sylow har sagt, at *intet* af Regeringens Lovforslag gik igen- nem«. – 27/11: »Imorgen skal vi have et vigtigt Møde med Partiet«. Man ymter om, at regeringen ikke har flertal i forfatningssagen. »Dette vil vi have Klarhed over, inden Sagen gaar over til Lt. J.C. vil ikke have Mødet, men vi er enige om, at Mødet *skal* afholdes, da vi vil have en Ende paa Skumleriet. – Hvis Partiet var lidt stærkere, saa »smed« de os maaske ud ... men det kan de slet ikke gøre«. – 28/11: Slebsager angav kort stillingen i grundlovsudvalget. Berntsen ønskede »at vide, hvad Tilhold Ministeriet har i Partiet«. Det er »ganske nødvendigt, at Ministeriet nu fik Klarhed over Forholdene. Deraf vilde Ministeriets Stilling i høj Grad afhænge«. Der var ikke enighed her: Neergaard sagde: Sagen får et fast leje ved de kommunale valg, andet vil i fremtiden blive glidende, »Forfatningen bør ligge fast«. Det var en moralsk pligt at rejse den sag, trods partipolitiske vanskeligheder. Det er klart, at med Højre får vi ikke forlig. »Det værste af alt er at holde Spørgsmaalet om »Aldersgrænsen« aabent«. Når sagen går til Lt. bør uenigheden høre op. Berntsen havde forudsat et »Flertal i Partiet. Det er draget i Tvivl, derfor maa vi have Klarhed«. Her var Anders Nielsen ganske enig, ellers ødelægges sammenholdet. 35 var for kommunalrådene, 12 for aldersgrænsen ved valg til Lt. »For Ministeriets Forslag som Helhed stemte saavidt man kunde se *alle*«. – Appel var blot tilhører og skrev 28/11

8. Neergaards optegnelser, Danske Magazin 1989 227, Munch II 114.

hjem om »et meget stormende og langvarigt Møde, der »truede med at give Sprængning«, men blev »en stor Sejr for Ministeriet«. Komisk var det, at J.C. efter at have talt 34 for ministeriets forslag og havde set flertallet sagde: »Ja jeg stemmer ogsaa for Ministeriets Forslag om Kommuneraad« hvad han endnu ikke havde sagt åbent. Så vidt Appel.

2/12 mødtes V.s redaktører og rigsdagsmænd. Berntsen takkede presen for trofast støtte i 2 år og bad om, at det fortsatte ved forfatningssagen. Han var uden tro på, at den kunne løses sammen med Højre og var ikke betænkelig ved, »at Socialdemokrater og Radikale vilde støtte Forslaget«. Det var godt, at de flest mulige var med, »særlig af den arbejdende Del af Befolkningen«. Havde vi fortsat de to Tempi's politik stod vi værre nu. – Redaktør Chr. Nielsen, Ringkøbing⁹ var vis på at støtten fortsatte, selv om også redaktørerne er delt mellem kommunale råd og aldersgrænsen som grundlag ved valg til Lt. Han havde ikke megen tro til støtten fra S. og R. »Var Grundloven ikke underskrevet 5. Juni« fik man derfra hård kamp. Han ønskede ministeriet »en baade fri og stærk Haand«. Berntsen svarede: Må der gøres indrømmelser, »saa maa Parti og Ministeriet gøre det i Samling« uden at være delt på noget væsentligt. Vil S. og R. støtte os, »saa maa vi tage imod den og slaa Højre ned over det hele«. J.C. måtte svare Berntsen mht. at vi ved valg af det første af de 2 »Tempi« ville have stået vanskeligere endnu, det er vist ikke rigtigt. »Vi ved jo godt paa Rigsdagen, at i alt Fald de Frikonservative og vel adskillige indenfor Højre« ville gå med, så vi havde næppe fået kamp til alle sider, S. og R. havde jo stemt for det. Det passede vel, hvad de frikonservative angik, mente Berntsen, men vist kun få fra Højre var gået med. Redaktør Hans Jensen takkede J.C. for hans udtalelser og denne sluttede mødet med »et Leve for Forfatningssagens Gennemførelse og gode Valg til Foraaret«.

I Lt. mødte regeringen 8.-9. januar 1913 den kamp med Højre, som den ønskede. De »konservative Grupper« meldte klart: Til Ft. fortsat en valgrets alder på 30 år og der skulle være forholdstalsvalg under en eller anden form; til Lt. kunne den bestående privilegerede valgret ophæves, når valgrets alderen blev 40 år og vælgere skulle yde indtægts- eller formueskat til staten. Institutioner med forskellig kompetence skulle indstille egnede folk til kongen, som efter sit skøn udnævnte dem. Der var også forslag til udjævning af uoverensstemmelser mellem de 2 ting om finansloven. – Mere forpligtende var udvalgsbetænkningen 29/3: Flertallet var for en »mere ligelig og retfærdig Repræsentation for alle Væl-

9. Chr. Nielsen, Ringkøbing Amts Dagblad, fhv. lærer, redaktør (1899-1917), indleder som regel debatten når Venstres presse var med.

gere«. Til Ft. skulle valgretsalderen være 30 år, kvinder fik valgret, men ikke folk der er faldet udenfor samfundet; men valgret ved 25 år og forholdstalsvalg i en form blev fordret. Til Lt. valgte valgmænd over 40 år i valgkredse 58 medlemmer, hertil kom kongevalg af 8 og et medlem fra Færøerne. Halvdelen af tinget valgtes af samtlige valgberettigede, den anden halvdel skulle svare indkomstskat og tillige have drevet egen virksomhed eller forestået ledelsen af en sådan eller have kvalificeret sig ved en eksamen til betroede stillinger eller have en formue over 6.000 kr. Valgmændene valgte så i valgkredse landstingsmænd ved forholdstalsvalg; de kongevalgte skulle indstilles af de valgte landstingsmænd og der skulle være 2 dommere, 2 officerer, en gejstlig og en læg, samt 2 professorer, på højt niveau. Metoden for grundlovsændringer var: Først vedtagelse i hvert ting med 2/3's flertal, efter valg til begge ting ny vedtagelse dér med samme flertal. Hvis kongen stadfæster resultatet er det ny grundlov. Men mindretallet så ikke grundlag for at føre sagen videre. – Ved 2. behandling kom Frijs med en dagsorden, en henstilling til regeringen om at nedsætte en kommission med rigsdagsmænd og indsigtfulde folk udenfor rigsdagen, så sagen blev drøftet alvorligt og alle meninger prøvet. Højre havde jo ingen løsning, regeringsforslaget kun »en valen Tilslutning fra sine egne«.

Frijs havde på Frijsenborg i august 1912 stillet Berntsen et forligsforslag, her kom et nyt. Berntsen så kun, om ikke en brutal, så dog en afvisning, som afskar muligheden for behandling i et fællesudvalg fra de 2 ting. Højres Piper¹⁰ så dog her en vej ud af uføret, som regeringen havde voldt. Men dagsordenen blev vedtaget med 33 stemmer og 31 imod, og så var forslaget bortfaldet.

Men andre forligsmagere var fremme, allerede 1/3 havde Neergaard i stor fortrolighed møde med Ove Rode om samarbejde om grundloven og på længere sigt. I længden kunne V. ikke bære en regering og ville blive et moderat Højre, mens R. ville møde stadig større krav fra S. Måske tænkte N. på en genforening af V. og et R., uafhængig af socialismen, i hvert fald på en fælles regering når grundloven var gennemført. N. drøftede samvirke med S. under den kommende valgkamp. 13/4 drøftede Venstres bestyrelse en henvendelse derfra, som Berntsen ville tage op. J.C. fandt ikke, at V. tabte *meget* ved at gå alene til valg. An-

10. E.G. Piper (1856-1928) proprietær, MF 1898-1901, 1903-06, ML 1906-28. Piper var blandt de ledende i Højre, da Det konservative Folkeparti dannedes 1915-16 og anmeldtes 18/12 1915. Det accepterede folketingsparlamentarismen. Højre, de Frikonservative og enkelte fra Venstre gik her sammen. På det første landsrådsmøde 22/2 1916 valgtes Piper til formand.

ders Nielsen mente, at forhandlinger kunne få krigstilstanden mellem V., R. og S. ændret til fredstilstand. – Nej, mente J.C. der ville V. tabe styrke: »Jeg tror ikke paa nogen Fremtidsudvikling for Landbostanden i Samarbejde eller Forbindelse med Socialisterne«¹¹.

Ved partimøde 19/4 mente J.C. at have hørt, at V. selv havde rejst sagen – med den beregning, sagde Berntsen, at afslog vi kunne man sige, at vi nægtede at forhandle. – J.C. tog nu Frijsenborg-mødet op, da Frijs havde fremlagt kendsgerninger derom i Berlingske Tidende, og J.C. sagde at bestyrelsen ikke havde fået fuld besked om mødet. 30/9 forrige år var Frijs kommet til J.C. for at vide, om han havde fået fuld besked¹². J.C. vilde dog ikke rippe op deri, han og Berntsen var enige om at undgå flere forstyrrelser. B. sagde, at mødet havde han anset for »en tilfældig Samtale« og han havde ikke bundet sig til noget. Men han var tilbuds lige og almindelig valgtret i Ft. af Frijs, mens Lt. forblev »uberørt«. Senere talte B. med J.C., men må have udtalt sig uklart. Han havde intet fortrudt, for Frijs vilde nok tage det første af de 2 Tempi, men krævede Lt. fredet i længere tid, J.C.: Nej, kun »ved denne Lejlighed«. Anders Nielsen afbrød: Det afgørende er, at Berntsen ikke har bundet sig til noget. Det endte med at B. sagde: »Jeg maa vide, hvorledes jeg staar, om Partiet er med mig, eller der er en Underhåndsstrømning for, at [Ministeriet] skal falde«. J.C.: Det mener ingen. Vi må forstå hinanden og holde sammen ved valget. – Kl. 13 samledes redaktører, organisationsbestyrelser og rigsdagsmænd. Berntsen opridsede stillingen. »Vi gaar til Valg baade med Front mod Højre og S. og R.«. Højre sagde før jul, at de ville forhandle, men standsede forfatningsforslaget, det »skal have ren Besked«, men man kunne på den almindelige valgtrets grund forhandle om alle enkeltheder. Redaktør Chr. Nielsen var godt tilfreds med, at der ikke kom nogen alliance. Får R. og S. flertal »saa maa de ogsaa tage det parlamentariske Ansvar og danne Regering. Det vilde vi indenfor Regeringens Kreds gerne have klart og skarpt sagt fremsat snarest muligt«. Neergaard: Ingen kan ødelægge Venstre uden det selv. Vi må stå sammen. Berntsen takkede for et godt møde.

11. Se »Tre Venstremænd« (142ff.). Brevne mellem Frede Bojsen, Kl. Berntsen og Niels Neergaard udg. af Harald Jørgensen, Kbh. 1962 og »Spillet om Magten« bd. 12, 258ff. Munch II 114ff.

12. Den henvendelse kan være ment som en tilnærmelse til J.C. med videregående planer hos Frijs. Ifølge brev 2/8 1913 i Danske Magazin IX rk. I bind bringer Kr. Hvidt en brevveksling mellem Frijs og Edvard Brandes; p. 110 skrev Frijs at han opgiver at danne et konservativt parti sammen med J.C. I bogen om Edvard Brandes skriver Kr. Hvidt s. 389, at J.C. var med på de planer, men det savnes der ganske belæg for, og det forekommer usandsynligt jfr. Munch II 145f, om J.C.s afvisning af Frijs og J.C.s ønske da om at samle Venstre, hvad også partiprotokollerne viser.

21/4 mødtes Venstres bestyrelse i begge ting. Frijsenborg-sagen kom for. B.s afslutning på en offentlig redegørelse havde krænkert P.Th. Nielsen, thi »Bestyrelsen havde ikke faaet fuld Besked, men kun nogle almindelige Bemærkninger«. Slebsager og andre tilsluttede sig. J.C. sagde, at han først i okt. fik besked derom. Nu kan den samlede reform ikke opgives, men havde jeg vidst alt 30/9, »da havde jeg arbejdet for at fortsætte de to Tempi's Vej«. Med fuld besked ville Jørgen Pedersen¹³ også have handlet anderledes: Enten bliver regeringen fører for R. og S., eller V. bliver »nødt til at stoppe op efter en radikal Regering«. Mødet endte med, at der i grupperne skulle siges, at bestyrelserne i begge ting ikke havde fået mere at vide end hvad Berntsen havde sagt i partiet. – Men Berntsen havde mistet troværdighed ved at forholde bestyrelsen viden, der kunne bestemme dens holdning.

Efter Venstres nederlag 1913

Ved valget 20/5 fik Venstre 105.000 stemmer og 44 mandater, S. blev for første gang det største parti med 107.000 stemmer, men fik blot 32 mandater, R. fik for 68.000 stemmer 31 mandater og Højre for 81.000 7 mandater. Der var kommet et nyt flertal. Interessen for forholdstalsvalg var også klar sine steder.

27/5 mødtes Venstres bestyrelse og ministeriet, hvor Berntsen sagde at det 22/5 enstemmigt havde rådet kongen til snarest at indkalde rigsdagen og at »Ministeriet vilde indgive sin Demissionsbegæring«. I Politiken skrev nu Ove Rode »at det kunne blive, hvis dets egne ikke tvang det bort«. Appels breve fra 21/5 gengiver – ikke helt neutralt – udviklingen: »Alle ledende Venstreblade forlanger Ministeriets Afgang, og saavidt jeg forstaar, er de Radikale rede til at danne Regering, trods deres stadige Udtalelser om, at de ønsker at det nuværende Ministerium vil fortsætte. ... Min mening er, at der maa en Samling af Venstre og Radikale til, men det vil den J.C.ske Retning absolut ikke«. – 1/6: »Jeg arbejder stadig paa en Sammenslutning; men det lykkes næppe. – Værst er de personlige, »uforsønlige« Modsætninger ... [S] tillader sikkert ikke, at de Radikale danner Ministerium. – Stemningen er for, at Kl. B. fremdeles skal være Cons.[eilspræsident]. Men J.C. er jo stærk, og der er nogen Mulighed for, at han kan standse det hele«. – 12/6: »Partimødet i Dag gik J.C. imod«. »I Rigsdagen gav J.C. Meddelelse om, at han *ikke* vilde vælges til Formand« i Ft. – 15/6: ... »jeg har

13. Jørgen Pedersen (1841-1920) højskolelærer, 1873-1902 redaktør af Fyns Tidende, MF 1876-86, ML 1886-1920, fra moderat til ledende af V. i Lt.

under Haanden (kun blandt Venstre) virket for Samling«, i morgen mødes ministeriet og partiet, og mine planer kommer frem. – »Nu nærmer nok Krisen sig en Afslutning, og Ministeriet Berntsens Saga er ude. – Venstre vil ikke kunne foretage sig noget positivt uden at spaltes, J.C. har rejst sig i sin Vælde. Egentlig er der ikke mange, der holder paa ham, men man frygter ham. Han vil med Vold og Magt have de Radikale til Styret. Tanken er saa, at dette Parti skal løbe sig Staver i Livet, og saa skal der nye Valg til, gaar dette vil Forholdene være anderledes. Højre vil saa atter støtte Venstre, saa de kommer i Flertal. – Saadan om-trent er efter min Mening Tankegangen, Ministeriet kunne gaa imod, hvis det er enigt«. »Nu vil jeg indrømme, at de Radikale ikke har spillet fint. De vil dvs. deres Førere vil til Magten, og de haaber at kunne faa Venstre bundet til Grundlovssagen« [Just det så J.C.: R. og S. kom til at dirigere Kl. B.]. Adressen til kongen fra S. »vil absolut have Venstre til at føre. Det er ikke Sagen, men Partiet, de tager mest Hensyn til«. Mange, også af J.C.s nærmeste, er enig med mig, men de er bange for Zahle og Munch og Brandes¹⁴. »Men der er ingen Tvivl om, at bærer det radikale Parti sig fornuftigt ad, saa maatte Samarbejdet efterhaanden kunne komme i Stand ... Neergaard er meget krigerisk stemt. Thi Venstre i historisk Forstand *kan* ikke have nogen Fremtid, naar det trækker sig ud af Spillet i det Øjeblik Venstres Livssag staar paa Dagsordenen ... Paa Tirsdag skal den store Debat foregaa i Thinget. J.C. har bebudet, at han tager Ordet mod Ministeriets Forbliven i en hvilken som helst Forbindelse. Rimeligvis bliver han valgt til Ordfører, thi det modsatte vilde være Partiets Sprængning paa Forhaand«. – En dagsorden ved minister-møde 16/6 afgjorde sagen, den knuste Neergaards håb om regerings-samarbejde med R., men det havde Anders Nielsen bestemt modsat sig. Regeringen trådte tilbage^{14A}.

14. C. Th. Zahle (1866-1946) jurist, MF 1895-1928, ML 1928-39, statsminister og justitsminister 1909-10 og 1913-20, justitsminister 1929-35. – P. Munch (1870-1948) historiker, MF 1909-45, indenrigsminister 1909-10, forsvarsminister 1913-20, udenrigsminister 1929. – Edvard Brandes (1847-1931) dr. phil., bl.a. medredaktør af Politiken 1884, MF 1880-94, ML 1906-1927.

14A. »Spillet om Magten« 305f. – Det understregede Anders Nielsen i et brev til den grundtvigske frontløber Jensen-Sønderup: Efter at have nævnt koordineringen af sommerens møde-planer sluttede han: »Om Politik kun dette: Den ny Situation giver Plads for mange Betragtninger, ogsaa – og ikke mindst – vedrørende Fremtids-vilkaarene for Venstre, men *sket er sket* og sket skulde ske, som Neergaard iflg. »Politik.« udtalte ... i Sorø i Søndags, idet han sagde: »Der kunde kun være Tale om at Venstre kunde have fortsat *hvis de to andre Partier havde nægtet at træde til.*« – Tak for Dit venlige Brev og Tanker ...

Appel fortsatte 17/6: Nu er Stauning og Zahle kaldt til Kongen om at danne regering, debatten i rigsdagen førte ikke til noget. »Jeg var igaar hos Kongen« i et ærinde. »Samtalen gik snart paa Politik. Han er aabenbart, mellem os sagt, ked af Kl. B., finder at han har ført Sagen slet, idet han har umuliggjort en Forhandling med Højre« – en tragisk udgang for Kl. B. ... »Siger de to Partier Nej, saa kommer Venstre maaske igen, men det bliver næppe nu. Du ved, at mine Ønsker gaar i Retning af et Blandingsministerium, men det Had, der lyser ud af J.C.s og Zahles Replikker varslar ikke godt for et Samarbejde. – J.C. er den store Hindring for en Sammenslutning«. – 19/6: »Nu *har* Zahle paataget sig at danne Ministerium – nu er der ingen Tvivl mere. Endnu i middags taltes om et blandingsministerium, men J.C. ...«

I »Tiden« 23 og 30/5, samt 6/6 havde J.C. gentaget: De radikale partier skal have magten, fortsatte Venstre blev de »magtesløse Magthavere«. 14/6 meddeler Venstres partiprotokol: J.C. beklagede, at modstandernes blade kan referere vore partimøder, det skete ikke fra andre partier og var »utilbørligt. (Stærke Hør!)«. 14/6 vidste Pinstrup fra Munch, »at Medlemmer af Venstre havde udtalt, at Ministeriet gerne vilde blive«. En anden radikal havde sagt, at Venstre nok sprængtes. J.C. føjede til tidl. udtalelser: »Bestyrelsen havde enstemmigt givet Ministeriet Tilslutning til at det demissionerede, det vil være heldigt at faa at vide, om Partiet slutter sig hertil«. Berntsen vilde ikke lægge vægt på udtalelser som Munchs. V. havde overfor 3 partier måttet tabe valget, også fordi der var uenighed i Lt.-gruppen. »Der tales om Sprængning i Partiet«, det ville B. gøre sit til, at det ikke skete. Demissionen er en kendsgerning og sagen er hos kongen. Vil R. og S., sammen eller hver for sig, ikke danne regering, så er der en ny situation, som vi må drøfte i venskabelig og evt. stemme om, da var det B.s håb, »at Mindretallet bøje sig for Flertallet«. Anders Nielsen gav dette helt tilslutning og fremhævede, at ingen ministre handler bag partiets ryg. Demissionen er reel. »Nu har de andre [partier] Ordet«. J.C.: Vil de radikale forhandle, har de gode betingelser, og det bliver de nødt til. Beholder vi regeringen falder R. og S. snart os i ryggen. – 16/6 mødtes bestyrelserne fra begge ting med ministeriets medlemmer. Der forelå en udtalelse fra S. med ønske om regeringens forbliven. J.C. fandt det bedst skarpt at afvise den og fastholde demissionen. Berntsen fornemmede 2 strømninger i partiet, en for absolut at melde fra og en anden for, »at vi under visse Forhold dog maaske bør fortsætte«. J.C.: R. og S. må først afslå, før det kan drøftes. Det var flere for, Anders Nielsen, Jørgen Pedersen og P.Th. Nielsen¹⁵, mens Neergaard sagde: Vi »maa ikke under nogen Omstændighed afskære Muligheden af Venstres Medvirkning til Grundlovssa-

gens Fremme, hvis de andre viser det fra sig«. – Der blev fuld enighed om et svar til S. – Det afklaret mødte J.C. med et nyt problem i den anspændte situation, hvor Zahle 21/6 1913 havde dannet regering.

J.C.s grundlovsforslag

15/9 var bestyrelserne fra Venstre i begge ting og de afgåede ministre til møde. J.C. ønskede at drøfte den politiske situation og bad derunder om »Samtykke til at forelægge et Forslag til en samlet Forfatningsrevision«. Det var Berntsen ikke glad for, Anders Nielsen var meget betænkelig, et forslag fra formanden bliver let opfattet som partiets. Neergaard var enig og bad indstændigt J.C. om at undlade det. Det ville J.C. »næppe ... selv om han derved skulde blive nødt til at udtræde af Partiet, og i hvert Fald havde han bebudet at ville træde tilbage som Formand« for partiet. Den udtalelse var Neergaard og Anders Nielsen »meget kede af«, mens Berntsen mente det ville blive opfattet som benspænd for ministeriets kommende forslag. J.C. svarede at han var gået ind for en samlet revision sidste år og havde opgivet sit eget standpunkt. Nu har vi et andet ministerium. En senere fremsættelse »vil være meget uheldigt«. A.N.: Forslaget overrasker mere end noget vi har set i de sidste 10 år. Det endte med Neergaards spørgsmål, om J.C. ville fremlægge forslaget for partiet. J.C.: Ja!

16/9 refererede J.C. ved partimøde gårdsdagens forslag og motiverede, hvorfor det kom nu og sagde: »hvis Partiet er stærkt imod Fremsættelsen, saa vil jeg antagelig nøjes med at fremsætte mine Tanker i mit Blad«. Forslaget og dets motiver fremlagt bad han partiet om at billige fremsættelsen. Flere frarådede, Neergaard og A.N. beroligedes af J.C.s moderation. Moltesen ønskede, at Berntsen havde fremsat J.C.s forslag som sit året før og han takkede J.C. for ikke at gå imod partiet her, det ville utvivlsomt betyde dets sprængning. – 17/9 genvalgtes bestyrelsens 8 medl. og Berntsen, Neergaard og A.N. nyvalgtes »med overvejende Flertal«. Ved senere bestyrelsesmøde valgtes J.C. til formand.

Ved sit grundlovsforslag placerede J.C. sig næsten mellem Th. Povlsens krasse indsats for at fremme en tålsom folkekirke og Kirkeligt Landsforbunds virke for en bekendelseskirke. Det kirkelige betød ligeså meget for ham som det politiske. – 12/9 havde han skrevet i »Tiden« at Arboe Rasmussen (AR) tror ikke paa Sandheden af Menighedens

15. P.P. Pinstrup (1861-1934) gårdejer, fmd. jyske landboforeninger, MF 1903-09 og 1910-32, Landbrugsrådets præsident 1919-1933. – P. Th. Nielsen (1863-1916) jysk gårdejer, MF 1898-1916.

fælles Tro«, ikke på jomfrufødslen, men står søndag efter søndag og døber på denne tro og træder ikke ud af folkekirken; det må være »en Selvfølge, at en Biskop kan nægte at give Kollats« dvs. nægte at erklære, at en præst er rettelig kaldet til at prædike for en menighed, og det vides om AR, »at han har brudt sit Præsteløfte og prædiker og lærer imod Menighedens Tro«. Men han skal til Vaalse har det radikale parti bestemt, og det skal for højesteret om biskop Wegener ikke giver ham kollats. Men nu er sagen – efter biskoppernes fælles indgriben – men tilskyndet af Keiser-Nielsen meddelte Ostenfeld i dagspressen – hvor den bør være, for provsteretten.

Til den kirkelige årsag for J.C.s grundlovsforslag kom en rent politisk. Da Berntsen ikke havde orienteret partiet om den af Frijs nævnte forhandlingsmulighed kunne J.C. lettere tvinge den utroværdige til at gå af for selv at søge forhandlinger. Skulle man videre måtte der forhandles også med Højre. – J.C. skrev 18/9 i »Tiden«, at valget havde godkendt en forfatning på den almindelige valgrets grund, men ikke afgjort hvorledes der kunne forhandles. Når han forelagde forslaget i »Tiden« og ikke i rigsdagen, så var det for ikke at gribe ind i forhandlingerne der. 3/10 fortsatte han, at det gjaldt om at holde forhandlingerne i gang og komme over det døde punkt. Alle muligheder for en fredelig ordning må prøves.

Forslaget var en opfordring til Højre. Som betingelse for valgret til Lt. stillede J.C. 35 år og for valgbarhed dertil yderligere medlemskab af et sogne- eller byråd i 4 år. De 12 kongevalgte skulle ikke vælges for livstid, men for 8 år og så gå af. Lt.s 54 medlemmer vælger i stedet 12 mere med erfaring fra erhverv eller administration, så tinget er sikret sagkundskab på alle områder. Tinget skulle være uopløseligt. Grundloven skulle bekræftes ved en folkeafstemning og der have fået et flertal på 2/3 af vælgerne. En ordning af forholdstalsvalg kunne ske i valgloven. – Det var under forhandlingerne om grundloven forudsat, at kun det nødvendigeste medtoges. Men dertil var for J.C. ved AR-sagen nu kommet §§'erne om de kirkelige forslag. 18/9 hed det i Tiden: § 3 om »Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten« udgår, for den siger intet om hvilken støtte kirken skal nyde, det afgøres ved alm. lovgivning. Også § 5 udgår, den siger at kongen skal tilhøre den evangelisk-lutherske kirke; men hvorfor skal kongen alene være uden religionsfrihed? § 75: »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov« og § 78: »De fra Folkekirken afvigende Trossamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov«, slog J.C. sammen til en § lydende: »Folkekirkens og de af Staten anerkendte Trossamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov«. Det gav en art ligestilling,

J.C. begrundede det: »En fremtidig Lov om Folkekirkens Forhold vil altid af Hensyn til Kirkegodset blive af en anden Art end en Lov om de anerkendte Trossamfund«. Men den trætte om meningen dermed havde stået på siden 1849 og om hvad den § nu forpligter rigsdagen til, kan så måske spares.

3/10 skrev J.C. i Tiden: Vi nærmer os en tid, hvor den kirkelige lovgivning skal til revision, og til kampen om grundloven må der ikke også komme en kirkekamp. 24/10 fortsattes: Der er punkter i grundloven, som det er bedre at tage ud, så man ikke i fremtiden »undslaa sig for at forhandle om Kirkens Adskillelse fra Staten«, fordi der skal en grundlovsændring til. De vil da kunne løses alene under hensyn til kirkelige interesser. Reformen bør føre til, at folkekirken kan blive en redelig kirke.

Men J.C. måtte høre for det forslag, som han stod ene med uden sit parti bag sig. Da havde Slebsager som Venstres ordfører udtalt, at det ikke var som et ultimatum når han anbefalede, at det grundlovsforslag Berntsen året før havde forelagt som regeringsleder, og som Zahle havde fremsat 17/9, fulgt af valglovsforslaget, hurtigt sendtes videre, og til lige mindet om, at Zahle efter valget havde antydnet, at hans regering kunne acceptere en betydelig indrømmelse [til Højre], nemlig forholdstalsvalg til Ft. Han ville ikke gå ind på J.C.s private forslag, som både Borghjerg og Berntsen understregede, at Venstre ikke stod bag. J.C. svarede, at det var helt for egen regning han havde fremsat sit forslag, men han ønskede også regeringens forslag videreført; men han mente ikke, at det kom til en virkelig forhandling mellem Ft. og Lt. derom, hvis der ikke i tide udkastedes tanker om andre løsninger. – Grundlovsforslaget vedtoges af begge ting i forskellig form på alle trin på vej til et fællesudvalg, som kunne samles 10/12, hvor det besluttedes at nedsætte et underudvalg¹⁶.

Af de 12 medlemmer blev Berntsen formand, fra V. kom også J.C., Neergaard og fra Lt. Jørgen Pedersen og Enevold Sørensen, fra Højre Hammerich i Ft. og fra Lt. Piper og Holstein-Holsteinborg samt den fri-konservative M.L. Rottbøll, fra R. Povlsen i Ft. og Trier fra Lt., fra S. Borghjerg og Harald Jensen, Lt.¹⁷ Her nærmede man sig hinanden, Høj-

16. Forslagene behandledes i Ft. fra 19/9 til 27/9, Lt. brugte tiden fra 7/10-3/12, fællesudv. med 30 medlemmer afgav betænkning 4/6, eneste beh. i Ft. 9/6, mens Lt. ved de konservative partiers udvandring ikke blev beslutningsdygtigt. Underudvalgets arbejde refereres udførligt i Rigsdagsårbogen 1913-1914 p. 35-55, 16/4 tog fællesudvalget igen over p. 55-78.

17. Enevold Sørensen (1850-1920) lærer, 1872 redaktør, MF 1887-92, 1898-1910, ML 1910-18, 1901 indenrigsminister, 1905-09 kultusminister. – C.C. Holstein-Holstein-

re ved foreløbige forslag, Venstre i Lt. kunne lettere godtage at det ting valgte indirekte af folketingsvælgere over 35 år, mens J.C. hos Højre fandt forståelse for grundlovens § 77, som pålagde folk udenfor folkekirken at svare til skolevæsenet, hvad de slap for at betale i kirkeskat, udgik; men ønsket om at udelade § 3 om statens understøttelse til den evangelisk-lutherske Folkekirke for at lette en kommende lovgivning, frafaldt J.C. 17/3, da der ikke kunne opnås enighed derom, og 16/4 nåede udvalget til sammendragning af §§'erne 75 og 78 og med beklagelse måtte J.C. også opgive dette, der skulle have lettet en ordning af folkekirkens forhold og have stillet den friere. Grev Holstein gik imod: Ordet »Forfatning« var strøget, var det sket med billigelse fra Sjællands biskop? Her tilintetgøres det håb, som mange indenfor folkekirken nærer, sagde Holstein. Her tav J.C., mens Berntsen sagde at derved sker ingen forandring, intet ændres uden rigsdagens beslutning, mens Slebsager nok indså, at der var »en Realitet i Ændringen af § 75«, men forslaget »var et godt Udtryk« for hele Venstres opfattelse om kirkens lovgivning. 5/5 kom afgørelsen herom, uden ændringen. Der har stadig stået strid om forståelse af § 75 sagde J.C., men han kunne affinde sig dermed, om end med beklagelse. Nordby undrede sig, J.C. havde dog nedsat det kirkelige Udvalg 1904. J.C. svarede at han »havde ganske de samme Ønsker nu, som den Gang, om den retning, hvori Ordningen af Kirkens Forhold bør gaa«, men ønskede ikke § 75 bevaret, som »kun havde været Genstand for forskellig Fortolkning«, og som man stadig havde sloges om¹⁸. Berntsen sagde, at »Realiteten er ganske uforandret«, om den omtvistede paragraf bliver stående eller ej. J.C.s forslag faldt – mere skilte.

Valglovsforslaget hang sammen med grundlovsforslaget og 3/6 ved 2. behandling i Lt. deraf forlod Højre-folkene tinget og hindrede så at sagen kunne komme til 3. behandling, tinget var jo ubeslutningsdygtigt. Venstre ønskede grundlovssagen ført videre og fællesudvalgets indstilling, delt næsten helt af flertal fra R., S. og V. og et mindretal fra Højre-

borg (1856-1924) lensgreve, ML 1910-14, medlem KU 1904, tilhørte I.M. – Th. Povlsen (1868-1942) sognepræst, MF 1910-35, kirkeminister 1916-20, R. – Herman Trier (1845-1925) seminarielærer m.m., MF 1884-87, 1890-1909 og ML 1910-25, fra V. til R. – Harald Jensen (1851-1925) typograf, redaktør Århus, MF 1890-92 og 1895-1906, ML 1906-25.

18. Underudv. behandlede J.C.s kirkelige §§er p. 33, 37, § 3 opgivet 46, § 75 56f., i fællesudv. p. 60. En ting fik J.C. ændret i den nye grundlov, at rigsdagssamlingen ikke længere påbegyndtes 1. mandag i oktober, det flyttedes til tirsdag; datidens befordringsmidler havde hindret, at J.C. kunne fejre sine 3 børns konfirmation og nå rigsdagens åbning rettidigt. – J.P. Nordby (1850-1942) ML 1901-20, Højre og Konservativ.

partierne behandledes 9/6 i begge ting, i Ft. stemte 120 for og 7 imod flertalsindstillingen, i Lt. oplæste formanden en skrivelse fra de konservative partier, deri hed det: Da Grundlovspartierne offentligt har erklæret, at valglov og grundlov hænger uløseligt sammen må også den sidstes vedtagelse forhindres, hvorfor partierne ikke deltager i afstemningen. Deres udeblivelse stemplede Zahle som misbrug af grundloven, så et faktisk mindretal kommer til at virke som et flertal, det er udenfor forfatningens forudsætninger. Derfor indstillede ministeriet, at Lt. opløses.

Det ser ud til, at J.C. ret let opgav sine kirkelige ændringsforslag til grundlovsforslaget. De var nok fremsat, fordi Arboe Rasmussen-sagen optog ham stærkt. Først havde han i MR-loven 1912 ønsket §§er om, at præster kunne afskediges, det blev der intet af. Nu kom forslag om ændringerne i hans grundlovsforslag, som i hvert fald var ment som en advarsel, og til flere sider. – Men, må vi antage – han måtte vælge og foretrak at fastholde det faktisk foreliggende, ny valglov og ny grundlov vedtaget, om ikke helt i Berntsens og Zahles formulering; men han havde vist at derom kunne der drøftes forudsat den lige og almindelige valgret respekteredes, tillige arbejdede han for at holde Venstre sammen; der havde Neergaard og Berntsen før valget ønsket samarbejde mellem V. og R., men ikke S.; sådan ønskede Ove Rode som minister også de 2 Venstre-ledere inddraget i samarbejde med R. Men det bragte endnu et problem: Vel havde Estrups død 24/12 1913 og valget af den radikale Deuntzer i hans sted, bragt 33 Lt.-medlemmer for grundloven, men vedtægterne krævede, at der skulle være 34 medlemmer for at Lt. var beslutningsdygtigt. For en sikkerheds skyld krævede Zahle bestemt, at de kongevalgte også skulle på valg, det var Christian X ligeså bestemt imod, de var valgte på livstid, og han vovede sig ind i forhandlinger om forretningsministerier, som dog ikke lod sig gennemføre og uenigheden løstes ved at det problems løsning udsattes til efter valget. Det viste sig at være unødvendige bekymringer: valget gav grundlovspartierne 29 pladser i Lt. og med de 9 kongevalgte derfra stod grundlovspartierne med 38 af Lt.s medlemmer mod de konservatives 28. Rigsdagen kunne fungere sikkert¹⁹.

I lang tid konstateredes ved udvalgmøder, at forhandlinger var forgæves. Så kom Slebsager for at undersøge om Højre kunne bevæges, senere viste et par Højre-mænd, at det burde det, og da de andre partier ikke afviste bl.a. forholdstalsvalg, gav Højre sig mere. 5. juni 1915 var

19. Munch II 144ff. Kongen og de kongevalgte s.st. 158ff. Lt. valget fandt sted 10/7 1914.

den nye grundlov vedtaget af rigsdagen. Den var vel sikret mod tilfældige stemninger. Først skulle et forslag til ny grundlov vedtages i begge ting og efter valg igen vedtages begge steder. Sidst skulle en folkeafstemning vedtage den med mindst 45% af vælgerne. J.C. sikrede den stabilitet.

Men valgene efter den nye grundlov skete ikke 1915, heller ikke 1916, Verdenskrigen manede til forsigtighed, og først i 1918 kom kvinder og mænd til at stemme.

Men andre ting kunne fange sindene, ikke mindst kirkepolitik.

Den tålsomme Folkekirke og Kirkeligt Landsforbund af 1911

Allerede Appel havde som kultusminister oplevet stigende uro og store demonstrationer mod hans håndtering af Arboe Rasmussen-sagen, som han lod blive siddende i sit jyske embede på biskoppens anbefaling, men siden sendte A. hans ansøgning om embedet til Vaalse, hvor menighedsrådets flertal havde udbedt sig hans ansøgning og derefter ønskede ham til præst. Keiser-Nielsen var indstillet på at udnævne ham, men biskop Wegener satte sig imod det. Det endte med, at de andre bisper tog nattoget til Viborg, og der blev de enige om at få Poulsen til at anlægge provsteretssag mod AR, tilskyndet af ministeren. Om Keiser-Nielsen så havde puffet til dem for at vinde tid og få ro til at grundlovssagen kunne ordnes, er usikkert.

Historien om hvordan en ret almindelig præst (for)læste sig på tysk teologi og skabte en af dansk kirkehistories største konflikter gengives i 3 versioner: 1) Appels syn på sagens opkomst er dels gengivet i den forudgående afhandling og dels her i note 30, han ville ikke optræde som overbiskop, da biskop Poulsen uden at have drøftet sagen med AR ville afskedige ham, men efter at Poulsen var sat i gang af Appel lagde A. sagen i hans hænder. Det satte kirkefolk i gang i Kirkeligt Landsforbund, og røret satte Venstrepolitikere i tvivl om, hvordan de skulle forholde sig hvor Indre Mission gik ind i politik, men ikke J.C. 2) 1917 udgav Ussing 3 foredrag om »Stat og Kirke i Danmark«, og begyndte sagen med ARs i 1903 udtalte tvivl om jomfrufødsleens kristne valeur, 1910 fortsatte AR i Studenterforeningen med sit foredrag om »Dogmekirken og Vejen frem« dvs. uden mange dogmer, som på mødet kaldte Oskar Andersen frem med skarp fordømmelse, mens biskop Poulsen, som U. personlig satte højt, optrådte svagt, anderledes var det gået om han straks havde optrådt med åndelig myndighed, mens den »nygrundtvigske« kultusminister benyttede bispens svaghed og Sjællands biskops

sygdom til at handle som overbiskop og stillede sagen i bero; det kaldte kirkefolk frem, fra Kirkefondet var de vant til agitation og handling, og da AR søgte præsteembede i Vaalse, hvad Poulsen frarådede at fremme, sendte Appel ansøgningen til MR. i Vaalse på dets krav lige før han trådte tilbage, og satte efterfølgeren Keiser-Nielsen i stor knibe, men bisperne hastede til Viborg og enedes om at bringe sagen for domstolene. 3) 30/12 1913 fik biskop Poulsen anledning til for Oskar Andersen at fremstille sit syn på sagens udvikling: Provsterettens undersøgelse havde gjort det klart for P., hvad der var ham ubekendt, at Keiser-Nielsen, Morten Pontoppidan og AR hørte til »den lille Kreds« i Skt. Hans konvent, men i sagen havde P. meddelt ministeriet sit indtryk af ARs stade ved en samtale i 1911, om hvad der »endnu« fandtes hos ham af Tro paa Kristus«. Meddelelsen herom til ministeriet var affattet under 2 forudsætninger, dels at ministeriet efter tidl. udtalelse 24/4 11 ikke ville træde mere aktivt op end strengt nødvendigt og »overlader til Biskoppen paa egen Haand at foretage, hvad der menes nødvendigt« og dels at sagen »skulde gaa videre til Sjællands Biskop, eventuelt ogsaa til de andre Biskopper«. P. holdt sig til »kortelig at indberette det siden da i Sagen passerede. Der var slet ikke Tale om at gjøre nogen Indstilling ... kun en *Indberetning*« og der taltes »kun om, hvad der »endnu« formentes at være hos Præsten af aandelige Betingelser for at kunne fungere, ingen Godkjendelse«. Spørgsmålet om ARs »Forbliven i Embedet »stilles i Bero«« og P. forbeholdt sig senere indberetning ogsaa om hvad der kunde gøres for mindretallet i sognene. Først umiddelbart før Appels rejse til Færøerne fik han et mangelfuldt referat deraf og han resolverede, at »denne Indstilling kan Ministeriet tiltræde«. Uden at spørge mig og biskop Madsen offentliggjordes dette gennem Ritzau. Derfra kom »den urigtige Tale om at jeg kautionerede for Præsten godkjendte hans Standpunkt«. Mit indtryk af AR var, »at hvis han vilde, maatte han endnu kunne udføre sin Tjeneste«, men min afventende holdning »talte stærkt imod, at Ministeriet skulde have Ret til overfor Offentligheden at resolve noget som helst. Det var, som en af de andre Biskopper har sagt, Ministeren som »snigløb« mig og ikke afventede Udviklingen«.

I en motiveret påtegning til ARs ansøgning om Vaalse har P. »nægtet at anbefale Præsten til Forflyttelse og paany adspurgt, gjort bestemt Indsigelse imod, at man ved at befordre ham til Vaalse godkjendte hans Standpunkt og viste ham Anerkjendelse. Og da han i en yderst udæskende Skr. t. Minist. forlangte sin Sag principielt afgjort som en ren Læresag«, har jeg ud fra foredraget i studenterforeningen »forklaret for Min., at den af ham krævede Lære- og Ritualfrihed er uforenelig med Folkekirkens bestaaende Orden. Til alt dette har den nuværen-

de Minister [Keiser-Nielsen] intet Hensyn taget, naar han talte med Journalister. – Dagen før Provsterettens Nedsættelse havde Kultusministeren, tilmed efter Raadførsel med Konseilspræsidenten, erkjendt overfor Biskoppernes Repræsentant, at Vejen til Domstolene stod os aaben, og det maatte ganske bero paa os selv, om vi vilde betræde den. Skete det, vilde Spørgsmaalet om Præstens Forflyttelse bortfalde indtil videre. Jeg tror, at dette i Virkeligheden er Regjeringen overmaade velkomment; men det er kun en Formodning«. Uden at ønske mig underrettet om forundersøgelsen før provsterettens forløb kan ministeriet ikke forhindre, hvad der »utvivlsomt er Bispeembedets Ret ... naar jeg kunde opfylde de andre Biskoppers Ønske om at nedsætte Provsteret, saa laa det i, at Udgivelsen af [ARs bog] om »Præsteløftet og Trosbekjendelsen« afgav en ny en virkelig *Basis for en Undersøgelse*« og tilvejebringe et helhedsbillede af præstens forhold til folkekirken, for »paa Grund af hans Vrangvillighed og Stejlhed« har det været umuligt at få erklæringer med klarhed, det »har kun kunnet røkke Tilliden, at nu Folk som Prof. Jacobsen, Lyder Brun o.a. offentlig forsvare ham som »Videnskabsmand«, er højst uheldigt«. For at være det er ARs ambition. – At det skulde være mere åndeligt at lade en tilfældig minister afgøre sagen end Højesteret forstår jeg ikke, hvad end Morten Pontoppidan, Henning Jensen, M.C.B. Nielsen og andre højstemte var derimod^{19A}.

27/8 1914 faldt provsteretsdommen, det blev frifindelse, det fandt dommeren ret og han var ældre end provsten, der ville have AR dømt. Det afgjorde sagen der, men biskop Poulsen appellerede, og egentlig var det til sig selv. 25/8 1915 faldt dommen, landemoderetten var enstemmig for embedsfortabelse, men var mere et aktorat mod AR og et defensorat for biskop Poulsen. Sagen vakte stort røre, og satte meget i gang, mens den endelige afgørelse ved Højesteret forestod²⁰.

19A. Henning Jensen (1838-1929) præst 1865, afskediget som sp. Stenmagle-Stenlille for aviskritik af regeringen 1885, 1893-97 medarb. Politiken og Social-Demokraten, siden til 1919 medredaktør af dagbladet »København«. M.C.B. Nielsen (1847-1930) sp. Elling-Tolne 1880, provst 1884, sp. Nysted 1887 og sp. Vemmelev-H. 1897-1909, provst 1905-09, MF 1892-98, fra V. til R., kultusminister 1909-10. – Jfr. »Morten Pontoppidan« 264ff og »Højesteretsdommen i Arboe Rasmussen Sagen« bilag fra s. 197 om AR og hans biskop nr. 6, 8, 10a og b, 11, 13, 14, 15, 16 og 17 om Poulsen til Ritzaus Bureau 21/8 11.

20. Se hertil og generelt P.G. Lindhardt: »Morten Pontoppidan II« 151ff. og 228ff. med de uhyre mængder af inddraget stof fra arkiver må værket skattes højt. Jfr. Ludwigs i Dansk Kirketidende 569ff.

16/7 1915 offentliggjordes en ny Askovadresse fra valgmenighederne stilet til Kultusministeriet. Der var arbejdet med den siden sidst i januar 1914, dels ved møder i Askov dels i de enkelte menigheder og resultatet blev: »1) Præste- og Ordinationsløftet ophæves, og det overlades Ordinatore at afgøre« om ordinanden er egnet som præst i folkekirken. I præstevielsesritualet skal ordinator bevidne dette for menigheden, mens ordinanden udtaler begæring om indvielse. – 2) Denne sidste »har Ret til at søge Ordination« hos den biskop han ønsker. – 3) En sogne- eller valgmenighed kan med sin præst løse »Stiftsbaand til enhver af Landets Biskopper«, der, om vedkommende er villig dertil, »overtager det folkekirkelige Tilsyn« med menigheden. – Vil ingen biskop overtage tilsynet, kan menigheden og præsten ansøge den »folkekirkelige Styrelse« om at få beskikket en præst i folkekirken som tilsynsmand, om han er villig til det – 4) Styrelsen har ret til efter andragende fra en folkekirkelig menighed og dens præst at »anerkende bestemt formede Ritualer«, som ændrer mere end biskoppen kan tillade efter §16 i menighedsrådsloven. – Der havde deltaget 27 menigheder i arbejdet om andragendet, de 20 stod bag det, 4 svarede delvist ja dertil.

Ministeriet sendte adressen, som det fandt »i høj Grad trænger til nærmere Overvejelser og Ændringer« til høring hos bisperne, selv om det for tiden var umuligt at »fremme Sagen« og fik ingen tilskyndelse til at gøre det. Mest positiv var biskop Ostenfeld, der priste valgmenighedernes loyalitet mod folkekirken, adressen understregede det personlige fremfor det juridiske, han anbefalede kraftigt adressen som grundlag for lovgivning; havde den været lov i 1913, var der ikke kommet en AR-retssag. Der kom adresser for og imod bl.a. udtalte henvend 90 grundtvigske præster, der ellers var for en »frisindet Udvikling« i folkekirken, men var bestemt imod at den skulle være »en blot borgerlig Indretning« og så tålsom, at en anden dåb eller en anden nadver end den, der bruges i »vor evangelisk-lutherske Folkekirke« blev anvendelig, det ville skabe ubodelig forvirring. De præster måtte også bestemt afvise en snarlig indførelse af frikirken, som skulle »en enkelt tilfældig Retssag« bevirke det²¹.

Under finanslovsdebatten tog Thorvald Povlsen 13/10 1915 kirkelige spørgsmål op, fra salg af præstegårdsjord, mange præsters ønske, til

21. P.G. Lindhardt om den anden Askov-adresse KhS 1978 103ff, udv. bag 115. Det ønskede først at mødet ikke omtaltes i bladene, siden blev det et forbud imod det, der ikke hjalp meget. Bispernes dom 155. – Fx i Vallekilde var der 3/5 250 valgmenighedsmedlemmer til møde om sagen, adressen vedtoges med 57 stemmer mod 7. – De ca. 90 grundtvigske præsters modadresse Dansk Kirketid. 22/2 14.

salg af al jord i offentlig eje og til Askov-adressen, der indtager et halvt standpunkt, i stedet for at fremme friheden i folkekirken kommer vi »ind under et Bispevælde«. Povlsen gentog, at højesteretsdommen i AR-sagen bliver frikendelse, for grundlovens § 3 med udtrykket: »evangelisk-luthersk« omfatter ogsaa den retning, som AR tilhører ... »og har historisk Hævd indenfor vor Folkekirke«. Dommen uanset må der lovgives på det kirkelige område ved at give »en Sognemenighed med dens Præst Ret til ganske at blive fritaget for biskoppeligt Tilsyn og komme til at staa under Kultusministeriets Tilsyn«, mens præste- og ordinationsløftet »bliver fuldstændigt afskaffet«, så ordinanden nøjes med at erklære sig for, »at han slutter sig til den evangelisk-lutherske Kirke i Grundlovens Forstand« og ønsker præster og menigheden andet tilsyn end deres biskop skal de komme til »at sortere direkte under Kultusministeriet«. Povlsen håbede på så meget frisind og forstand i rigsdagen, at det må kunne gennemføres. Moltesen udtalte hertil: Den store kirke-strid venter ikke, den er allerede begyndt med udnævnelsen af forstanderen for Skaarup Seminarium, som stod i avisen igaar²². Hvis vi skal have valg til foråret bliver det svært med kirkestrid. Kernen deri er, hvad siger grundloven om § 3, om evangelisk-luthersk går som hidtil på bekendelsesskrifterne eller om der skal anden forståelse frem deraf. Var J.C.s forslag om at fjerne de kirkelige §§'er fra den ny grundlov ikke taget ud, så havde vi nok fået større forståelse deraf. Fra Borgbjergs vanlige lange tale nævnes, at han opfordrede til en saglig debat om, hvad der er grundtvigsk kirkepolitik, Povlsen og hans partis program var »fuldstændig ægte grundtvigsk« og da B.s »Parti altid i kirkelige Sager har fulgt [hans] Opfattelse« er der »nu Flertal her i Salen« for en sådan. I ungdommen havde B. læst næsten alt af og om Grundtvig, og han kunne ikke tro, at de grundtvigske kredse helt havde glemt hans standpunkt om, »at der skulde være dogmatisk og liturgisk Frihed indenfor Folkekirken«. Fra at have været imod rationalismen var Grundtvigs testamente, at var der ikke liturgisk og dogmatisk frihed i folkekirken, så rådede han til jo før jo hellere at gå ud af folkekirken. – Povlsen minde Moltesen om, at han 23/11 1910 havde ønsket præsteløftet afskaffet, blev det taget juridisk bindende kunne ingen dansk præst stå i folkekirken. Aktionen mod Eduard Larsens udnævnelse er »et bedrøveligt Vidnesbyrd om Mangel paa Tro paa, hvad Kristendommen kan virke ved

22. Eduard Larsen (1860-1918) cand. teol. 1884, siden gymnasie- og seminarielærer, MF 1910-18, R. udnævntes 15/10 1915 til forstander for Skaarup Statsseminarium. – Ft.s Forh. 1915-16 Povlsen 104ff., Moltesen 263ff., Borgbjerg 411ff., Povlsens replik 867ff.

sin egen iboende Kraft«. Moltesen mente, at Keiser-Nielsen havde talt om, at rigsdagen som en synode skulle afgøre liturgiske og dogmatiske spørgsmål. Det benægtede kultusministeren, han havde sagt at når AR-sagen var afgjort kom der krav om lovgivning så gjaldt det også mht. ritual og præsteløfte at holde ændringer »saa nær til den lovgivende Forsamling som muligt«. Skal det ordnes administrativt så skulle den ansvarlige minister ikke ene se til bispernes side, så får man et bispevælde, som K-N. ikke ønskede²³.

At Keiser-Nielsen 15/10 havde udnævnt cand. teol., dr.phil. Eduard Larsen, MF siden 1910, til forstander for Skaarup Statsseminarium havde vakt røre i kirkelige kredse. Larsen var just ikke nogen ven af kirke og kristendom – var det en forberedelse til at adskille kirke og skole? I det grundtvigske Dansk Kirketidende skrev udgiveren J.P. Bang 24/10: Regeringen har brugt sin magt, de 4 statsseminarier behøver ikke længere at ledes i kristelig ånd, »en Kursændring, der særlig under de nuværende Forhold ikke burde have fundet Sted«. Modstanderne mobiliserede kgl. konfessionarius, og den ny forstander mødte 11/11 frem for majestæten og 2 dage senere måtte Keiser-Nielsen søge dennes betænkeligheder fjernet. Men Kirketidendes medredaktør pastor Chr. Ludwigs skrev 21/10 i det radikale Nykøbing Dagblad et forsvar for udnævnelsen af »fritænkeren« i åndsfrihedens navn. Den 37-årige Ludwigs sled som hovedstadspræst flittigt trapper og var en ferm skribent, som den tålsomme folkekirkes forsvarer. Bispestolen i Aalborg var ledig. Keiser-Nielsen søgte blandt hovedstadens præster forgæves et emne, embedet var efter sin beliggenhed og aflønning ikke attraktivt, og en åndsfrænde af ham selv blandt bisperne var ønskelig. Tilsyneladende en tilfældighed, et møde på gaden mellem Ludwigs og Fog-Petersen hvor sagen drøftedes, foreslog Ludwigs vennen at nævne hans navn på rette sted. Keiser-Nielsen og Th. Povlsen var for og kongen var til at vinde 13/11 1915. Men udnævnelsen rejste modstand mod regeringen fra store kredse i Indre Mission, Kirkefondet og Kirkeligt Centrum fandt en anstødssten mere²⁴.

23. Keiser-Nielsen. Ved samme debat 1086.

24. K.L. var parat til mobilisering. Professor Oskar Andersen, provst A. Andersen, Varthov, professor J.P. Bang, stiftsprovst P. Barsøe, sognepræst C. Moe I.M.s nye formand, professor Fr. Torm og K.L.s formand Ussing udgjorde et udvalg for at rette henvendelse til landets skolekommissioner om indsigelse mod at ledelsen af statens læreruddannelse betros mænd, der vitterligt er modstandere af den kristne tro og moral. – Chr. Ludwigs (1877-1930) cand. teol. 1902, rkp. Blågårds kirke, Kbh. 1905 og ved Vor Frelzers kirke 1911, skarp kommentator i Dansk Kirketidende fra 1903. – Anledning til udnævnelsen Johs. Fog-Petersen; »Brogede Erindringer« p. 130 (Kbh. 1955).

Tilmed kom endnu et problem. Embedet som Kbhvn.s stiftsprovst blev ledigt ved J. Paullis død 3/9. Det søgtes af den ansete grundtvigianer P.M. Larsen, opfordret af Keiser-Nielsen, af provst Henry Ussing, leder af den skarpe kirkelige opposition mod regeringens kirkepolitik, og af Olfert Ricard, der fyldte Sct. Johannes kirke og kunne fylde den større domkirke. Kongen og biskop Ostenfeld ønskede Ricard, den yngste ansøger, udnævnt, de grundtvigske P.M. Larsen, mens Kirkeligt Landsforbund krævede Ussing udnævnt. Han havde ved K.L.s reformationsfest afsagt Landsforbundets dom over Regeringen, dens »verdslige Demokratisme« fremmede »Ødelæggelsens Vederstyggelighed« på hellig grund og åbnede for antikrist. Ussing udnævntes, det afbalance-rede de 2 forudgående udnævnelser, og den bittert skuffede P.M. Larsen måtte offentligt give ministeren ret i, at denne også havde sagt ham, at han måske kunne komme til at vige for en ældre ansøger²⁵.

Sygdom i ministerkredsen, lidt uro i rigsdagsgruppen over, at jyder

Om tiden som biskop 1915-30 se P.G. Lindhardt: Fem Aalborg bisper 187 (Aalborg 1954) og Aalborg Stiftsbog 1978, 47ff. 177 medl. af MR'ene i stiftet især fra dets østlige dele, udtalte at de havde ønsket en biskop, der ville værne kirkens rene lære og en sådan fik de ikke, men de blev ved et statsligt overgreb påtvunget en, som de ikke kunne se op til; de fik tilslutning fra 1036 i sognene bl.a. 3 provster og 2 præster.

25. P.G. Lindhardt i Københavns Stiftsårbog 1979 59ff: »Da Ussing blev stiftsprovst«. Ansøgere var foruden dr. phil. F.L. Østrup; efter at være opfordret 2 gange af Keiser-Nielsen P.M. Larsen sp. Frederiks kirke og fmd. Kirkeligt Samfund af 1898 (jfr. KhS 1999 184 og 105 note 25); provst Henry Ussing (1855-1943) sp. Jesuskirken, Kbh., provst 1909 (jfr. KhS 2001 167ff.) som mente at Kirkefondets arbejde i forstæderne nu pegede ind mod en fortsættelse i byens centrum; Olfert Ricard (1872-1929) rkp. Sct. Johannes kirke, der 43 år gammel så tilbage på et langvarigt succesfuldt arbejde for KFUM, og nu ønskede en større kirke til sine gudstjenester. Den sidste var Ostenfelds kandidat, også kongen ønskede Ricard, men Keiser-Nielsen så, at K.L.s opposition mod ham fordrede en imødekommelse og udnævnte, efter at Ostenfeld var hørt om ansøgerne, Ussing med begrundelsen at han havde størst anciennitet og da sagen blev offentlig kendt, måtte P.M. Larsen skrive, at ved opfordringen til ham om at søge embedet var sagt, at han muligt kunne komme til at vige for en ældre ansøger. – Povlsen støttede afgørelsen i en erklæring, som Ostenfeld i et brev 26/11 15 til Appel kaldte »tvivlsom« og om Keiser-Nielsen siges offentlig, »at han er mindre paalidelig, for at bruge et mildt Udtryk«. Selv mente Ostenfeld, at det var første gang, »at det er blevet budt en Biskop, at han slet ingen Indflydelse havde paa hvem der skal være hans Stiftsprovst«. – Ove Rode skrev 25/11 15 om den realpolitik, der bestemte: Keiser-Nielsen har vist udtrykt sig mindre tydeligt, så P.M. Larsen fik indtrykket af, at K-N. ikke interesserede sig for ham, »hvad er ganske urigtig«; men Zahle og Munch (særlig sidste) fandt det ikke rigtigt at sætte spørgsmålet på spidsen overfor Kongen, da Ussings rent embedsmæssige kvalifikationer er bedre, »og en samtidig Udnævnelse af Ludwigs og P.M. Larsen ville medføre stor Strid«. Rodes dagbøger 114 ved Kaarsted (Aarhus 1972).

syntes udelukket i ministeriet og den kirkelige uro fik Zahle til at drøfte, om ikke Povlsen skulle være kirkeminister. De radikale arbejdede med nyt program og Povlsen var formand for udvalget om kirkens forhold, han havde været på tale som minister, men var fundet nødvendig som formand for rigsdagsgruppen. Povlsen drøftede det med Keiser-Nielsen og i god forståelse med ham overtog han et udskilt kirkeministerium. Povlsen indså også, at han »i Partiet var den eneste, der havde Betingelser for at føre den radikale Kirkepolitik, som han havde været Talsmand for«. 25/4 havde Zahle hans tilsagn, 26/4 var han hos kongen om kultusministeriets deling, og kongen var ikke imod, men »noget forskrækket« ved at skille kirke og skole. Zahle sagde, at dommen i AR-sagen vil rejse megen uro i kirken. Med sin autoritet i grundtvigske kredse kan Povlsen forhindre, at de grundtvigske går ud af kirken, om AR dømmes. Frikendes han, kan han indgyde bisperne så megen respekt, at de ikke volder store demonstrationer. »Der skal Fasthed i Kirkens øverste Styrelse« for at undgå opløsning. Det kan den myndige og højt ansete Povlsen undgå [Næppe Keiser-Nielsen]. Kongen ville tale med Brandes derom og kunne som en art indrømmelse opnå, at det nye ministerium oprettes i et statsråd og ikke som et princip, men i det givne tilfælde. Zahle forelagde mod sædvane Povlsens udnævnelse for partiet og sagde det skete, fordi han berøvede det sin formand.

27/4 kaldtes Zahle atter til kongen, der var noget ubehagelig over ikke at være behandlet »aldeles Fair«, der var forhandlet med Povlsen før han vidste noget derom. Zahle blev noget vred, men sagde det var ham meget magtpåliggende at være »aldeles fair« overfor alle, især kongen. Men han kunne ikke komme med en halv sag, hvis den der var på tale som minister ikke vilde være det. Men sagen skulle i statsråd. Det kom det 28/4, hvor Christian X trøstede sig med, at adskillelsen mellem de 2 ministerier var til at gøre om. Kl. 11 præsenteredes Povlsen for kongen, som mente at en præst kun ville kirken godt. Povlsen kendte det ansvar han pålagdes, svarede han kongen, og kunne sige, at han havde »*Kærlighed til Opgaven*«. Zahle refererer: Det gjorde en forbløffende indvirkning på kongen, »derefter blev alt Solskin«. AR-sagen nævntes og Zahle sagde: »Når man indenfor kirken får den bestemte opfattelse, at kongen og minister står helt enige« så vil det medvirke til at »afværge uroen«²⁶.

28/4 1916 var Povlsen minister og 20-21/5 holdt *de radikale landsmøde*, hvortil 21 medlemmer havde udarbejdet et »Arbejdsprogram« til supplerende af princip-programmet fra 1905, da partiet stiftedes. Povlsen

26. Zahles »Dagbøger« 1914-17 ved Tage Kaarsted (Aarhus 1974) 96-100 og 136.

indledte med afsnittet om *Folkekirken* og mødtes ifølge det officielle referat med »længe vedvarende Bifald«. Han skildrede den kirkelige udvikling siden Grundtvigs dage og med de kirkelige frihedskrav. »Kravet om Præstefrihed følges af Kravet om Præstevalg og Kravet om Ritualfrihed«. AR-sagen var (9/5) afgjort »af den eneste mulige Vej«, så nu bør »Præsteløftet helt forsvinde, og med Forkyndelsesfriheden kan der ske Indførelse af Ritualer i Overensstemmelse med Forkyndelsen«. Sognene og deres præster bør ikke være bundet til stiftets biskop, ligesom en biskop kan blive fritaget for at føre »Tilsyn med Præster, han ikke kan forlige med sin Samvittighed at føre Tilsyn med«. Det er de aktuelle frihedskrav, senere reformer bør skille borgerligt og kirkeligt ved 1) ægteskabs indgåelse, 2) ved registrering af fødsler og dødsfald, samt 3) den religiøst bestemte ed afskaffes og erstattes af en højtidelig erklæring. Det havde været Povlsen en sorg, at eden ikke var ændret ved retsreformen. Målet er »et frit Menighedsliv uden Statens Indblanding« og båndene skal løsnes »med Lempe« så folkekirken ikke sprænges. Det »kalder en langt fra endnu levende Ansvarsfølelse frem« fx ved større deltagelse ved menighedsrådsvalg. Hvad der nu skal gøres er, at »Staten skal stilles lige over for alle Livsanskuelser, kun derved kan Menigheden udrette noget, og ... den Kristne Livsanskuelse skal da nok hævde sig kraftig«. Det skal ske lempeligt, »ellers vinder Reaktionen for meget. Smaa Skridt i den rigtige Retning. Større Selvstyre, større Ansvarsfølelse«. Så vidt Povlsen.

I debatten skilte en lærer og cand. teol. sig ud ved at fordre fuld adskillelse af stat og kirke. I øvrigt fra debatten: Povlsen: Vi taler kun om et arbejdsprogram for den nærmeste fremtid. Keiser-Nielsen pointerede, at han, skønt refereret anderledes, hævdede, at AR skulle til Vaalse. Ove Rode: Vi drøfter ikke et principprogram, men »den kommende Rigsdagsperiode«, og det foreliggende er så klart og fortræffeligt som muligt. Oscar Geismar: Det er dog ønskeligt at betone, at folkekirken skal løses fra Statens formynderskab. Rode: Vi behandler et arbejdsprogram. H.C. Nielsen-Svinning: Lad os gå lempeligt frem for ikke at give Kirkeligt Landsforbund en sejr. Johs. Fog-Petersen: Ja, den kirkelige reaktion er stærk. Med ønsket om ritualfrihed blander vi os i det religiøse liv. Dr. P. Munch: Forslaget giver en rolig udvikling og vi undgår at vække religiøs fanatisme. Amtsrådsmedlem Chr. Henningsen: Lad ministeren søge den bedste vej »ud af den vanskelige Krise«.

Landsmødet vedtog *om skolen* aktuelt her: Det gejstlige Tilsyn erstattes af et forældrevalgt udvalg sammen med et vejledende fagligt tilsyn. Religionsundervisning gøres til et frit fag for børn som for lærere. Befolkningen får indflydelse på ansættelse og afskedigelse af lærere, de

skal dog værnes mod vilkårlighed. – *Om Folkekirken*: Først nævnes befolkningens indflydelse på ansættelse og afskedigelse af præster, der dog skulle værnes mod vilkårlighed. Dernæst: »Adgang for Sogne- eller Valgmenigheder til Løsning af Stiftsbaand, eventuelt til at fritages for biskoppeligt Tilsyn og til at stilles direkte under Tilsyn af Kirkeministerien. – Afskaffelse af Præsteløftet«. – Egnede kan blive præster uden teologisk eksamen. – »Gennemførelse af Ritualfrihed for Sogne- menigheder og Valgmenigheder, svarende til Lærefrihed, der har historisk Hævd her i Landet«. – Dertil kom som nævnt under forhandlingerne borgerligt ægteskab, civilregistrering og eden afløst af en højtidelig erklæring²⁷.

22/6 gjorde Zahle op i dagbogen: »Ved Povlsen får vi et religiøst parti for os. Det har vi aldrig haft før. At skabe et saadant overstiger selv Brandes' kræfter«^{27A}.

Men reaktion havde der længe været i kirkelige kredse og den havde vundet godt frem: *Kirkeligt Landsforbund af 1911* protesterede 24/11 1912 først ved 1834 repræsentanter fra 506 »Menighedskredse« i en resolution vedtaget af 1002 + alle stemmer i Aarhus, hvor 1 stemte imod og på de 2 andre landsmøder yderligere 2, som stemte imod en resolution, der først opfordrede den danske menighed til at samles til værn af folkekirken og dens »grundkristelige og evangelisk-lutherske Præg«, dernæst misbilligedes Appels administration som kultusminister af Arboe Rasmussen-sagen, og de fastholdt bestemt, at præsteembeder ikke kan beklædes af mænd, der er i modstrid med hovedpunkter i den kristne tro; ændringer i præsteløftet måtte ikke svække dens evangelisk-lutherske karakter, som folkekirken har ifølge grundloven og endelig, hvis menighedsråd genindføres bør de have de af Det kirkelige Udvalg 1904-07 foreslåede garantier for kirkelighed hos vælgere ved menig-

27. Mødets program og udførligere referat derfra i det radikale partis arkiv, RA. Partiet udgav et tryk på 1 side med »Den danske Kirkes Fremtidsudsigter« med omtale af vedtagelserne om kirke og skole, desuden refereredes der en udtalelse af Povlsen til Randers Amtstidende: I udvalgets indstilling »har jeg formet de Ønsker, jeg gerne ser opfyldt«. – Oscar Geismar (1877-1950) præst og forfatter, valgmenighedspræst Kerteminde 1921-31, sp. ved Christiansborg Slotskirke 1931-47. – H.C. Nielsen Svinning højskoleforstander Hadsten og Kerteminde. – Johs. Fog-Petersen (1879-1966) cand. teol. 1905, forstander »Købmandshvile«, redaktør i Nykøbing, MF 1913-20, 1921 sp. Vaalse, stiftsprovst Fyns stift 1931-49. – H.C. Henningsen gård-ejer, ligningsdirektør, MF 1918-26.

27A. s. 103. – Der var nogen rivalisering mellem Brandes og Zahle om posten som regeringsleder, nok også hos Zahle mindreværdskomplekser.

hedsrådsvalg og hos de i rådene valgte. – Om aftenen samledes ved offentlige møder i de 3 store byer 5.900, der alle undtagen 6, gav resolutionen tilslutning. Denne overleveredes kultusministeren, de 7 bisper og aht. resolutionens sidste punkt også til rigsdagen.

Sådan fremstod Landsforbundet først for offentligheden. Det var stiftet 12/10 1911 af 35 lægfolk og præster, som mente at de farer, der truede kirken »som Kirken ufortøvet bør møde ved at den vaagnende kirkelige Sans samles til Protest og Handling«. Indbydelsen sendtes til henved 40 personer, flest fra Indre Mission, Kirkefondet og Kirkeligt Centrum og færre grundtvigske, for at danne et forbund til værn for kirkenes livsinteresser. Den var fx sendt den grundtvigske pastor Th. Elmquist og højskoleforstander Jens Nørregaard, som ikke gik med; men med kom bl.a. fra I.M. formanden Fr. Zeuthen, højskoleforstander F. Thomsen og grev Holstein-Holsteinborg; fra Kirkefondet Henry Ussing, H.O. Lange og Harald Westergaard, fra K.C. formanden P. Barsøe, professor Fr. Torm samt stiftsprovst Lützhøft og fra de grundtvigske gdr. Lohmann (fhv. MF) og sognepræst Birkedal-Barfod²⁸. Men 1/11 var de ansvarlige blevet en del flere. 8/12 1911 vedtoges vedtægter på landsudvalgsmøde: Der skulle være et bestyrelsesmøde årligt, og en midlertidig bestyrelse valgtes med Ussing som formand, Torm næstformand og 10 medlemmer bl.a. Fr. Zeuthen, Lohmann og Birkedal-Barfod. Ønsket om alsidighed viste sig også ved, at bestyrelsen ville sende dens meddelelser til I.M.s Tidende, K.C.s Kirken og Hjemmet og

28. Fr. Zeuthen (1837-1915) sp. Fredericia 1895-15, stiftsprovst 1906-15, MB I.M. 1879, fmd. I.M. 1901-15. – Fr. Thomsen højskoleforstander Børkop fra 1889. – H.O. Lange (1863-1943) ægyptolog, overbibliotekar Det kgl. Bibliotek 1901-24. – Harald Westergaard (1853-1936) nationaløkonom, professor Kbh. 1886-1924, fmd. Kirkefondet 1896-1931. (Jfr. KhS 1976 292ff. og 1997 130ff.). – P. Barsøe (1863-1946) stiftsprovst Ålborg 1914-33. – Fr. Torm (1870-1953) professor Ny Testamente 1903-40, MB K.C. 1907-18. – H.H.H. Lützhøft (1857-1943) sp. Skt. Pauls kirke Kbh. 1891-1904, stiftsprovst Odense 1904-31. – Kristian Lohmann (1852-1919) gårdejer, MF 1892-1906. – N.F.S.G. Birkedal-Barfod (1848-1928) var opkaldt efter Grundtvig, cand. theol. 1873, præst Mors, sp. 1884 Jørlunde og 1910-16 Gelsted-R. Han var højregrundtvigianer og i K.L.s »Smaaskrifter«, der udkom 1912-15 skrev overvejende K.L.s koryfæer, men B.-B. fik udgivet 2 småskrifter 1912-13, dels mod den såkaldte tålsomme folkekirke, i hvilken dens egne fjender kunne tumle sig efter deres lyster, og dels mod usandheden om folkekirken som en borgerlig indretning, for Jesus ville ikke ordne borgerlige forhold, men »en kirkelig Ordning« som man »kun ved Daaben« kommer ind i. [Jo de få grundtvigske i K.L. gjorde, at B.-B. skulle vises.] Han var en principfast mand, mente at tiendeaflysningen 1903 havde kostet præsterne en halv million kr., og da Præsteforeningen 1909 ikke ville fordre erstatning af staten for tabet optog B.-B. sagen og tabte den 15/4 1912 ved højesteret.

grundtvigianernes Kirkeligt Samfund af 1898's blad Vort Samfund, samt Kristeligt Dagblad.

1912 måtte der 2 bestyrelsesmøder til – referater derfra i Torms arkiv er grundlag for det følgende²⁹ – 19/3 drøftedes bl.a. vedtægter og konvingenter, samt et forslag til præsteløfte, men det var ikke tiden til at drøfte dette offentligt. – Ved bestyrelsesmøde 10/9 meddelte Kr. Lohmann skriftligt, at han ønskede at udtræde, men højregrundtvigianeren Birkedal-Barfod fortsatte ivrigt. Der drøftedes landsudvalgsmøde, hvortil venner uden stemmeret kunne indbydes, og tillige samme aften et offentligt møde. Man vedtog at da skulle en ny protest om AR-sagen frem, og tanken om en bispevalglov nævntes og vandt tilslutning. – 31/10 1912 vedtoges på landsudvalgsmødet en organisation med stiftsudvalg, landsudvalg og bestyrelse. Efter det første år var der 3.875 medlemmer og 388 kredse med, det betød ca. 35.000 medl., heraf 350 præster. Der vedtoges 2 resolutioner: 1) Ændres præsteløftet bør uklarhed og tvetydighed undgås i formuleringen, og kravet om troskab mod den apostolske trosbekendelse og folkekirkens bekendelsesskrifter må fremtræde med usvækket klarhed, 2) Biskop Peder Madsens erklæring i AR-sagen³⁰ er nu kendt offentlig. Her har biskoppen hævdet, at enes

29. Referater fra K.L.s bestyrelses- og landsudvalgsmøder siger mere end offentlige udtalelser og skrifter, da vi der kan følge disses tilblivelse og spændingerne derom forud. – K.L.s forhandlingsprotokol arbejdede jeg med i 1958, og den var en del af Torms arkiv, men er siden vandret rundt og er endt hos cand. theol. og ph.d. Kurt E. Larsen, som er sindet at lade den indgå i Torms arkiv i RA.

30. Peder Madsen (1843-1911) 1874 professor i dogmatik, 1909 Sjællands biskop. Appel havde et godt forhold til P.M. og drøftede kirkelige forhold med ham, men AR-sagen var ikke biskoppernes sag, men den enkelte biskops sag, mente Appel. – Efter P.M.s død blev offentligheden klogere gennem »Love og Ekspeditioner« Kirke- og Skolevæsenet vedkommende. Her offentliggjordes 24/4 1911 ministeriets svar på Poulsens henvendelse 30/1, hvor Poulsen foreslog at AR fik en advarsel og det offentliggjordes ganske kort. Appel svarede, efter at P.M. havde fået sagen forelagt, at sagens ordning rettest overlades biskoppen, andet »kan opfattes som et Tryk fra Statsmagtens Side paa Kirken«, det uanset P.M.s svar 11/4: Derved vil »Afgørelsen kunne blive forskellig i de forskellige Stifter« og en advarsel vilde miste »en stor Del af sin Virkekraft. Under de ufuldkomne Forfatningsforhold, hvorunder den danske Folkekirke er stillet, er Kultusministeriet i Forbindelse med Kongen den eneste centrale og afsluttende Myndighed«. – (14/6 11 svarede Appel Poulsen: »Ja, saa bliver sagen hos mig, privat uden at journaliseres«, send mig blot et par ord og De får sagen tilbage). For 3/8 11 er videre meddelt, at ministeriet følger bispens indstilling om at sagen stilles i bero. – Sagen fortsattes 21/9 11 i en ministeriel skrivelse til Århus-bispen H.S. Sørensen, som 3/8 foranlediget af AR-sagen og den opmærksomhed, som ministeriets resolution har vakt og afgørelsens særlige interesse for biskperne, da den berører hvad der for S. er det centrale i bispegerningen, »Virksomheden som Visitator og Ordinator«

han ikke selv med biskop Poulsen i Viborg skal alle bisper erklære sig derom, for den sag kan få »de mest indgribende Konsekvenser«. AR har intet taget tilbage af sin »Grundanskulelse, der ikke blot mangler det lutherske, men det kristelige Præg« og »ikke blot bekæmper Kirkens Dogmer, men dens Trosgrundlag«. Den kirke gør sig til spot og undergraver sig selv, »hvis den taaler, at Præster i aabenbart Brud med deres Præsteløfte« taler for en sådan betragtning. ARs stilling til kirkens ritualer har biskop P. Madsen stemplet som ganske forkastelig og den væk-

spørger om det dermed er fastslået at mænd med anskuelser som AR fortsat er berettiget eller dog ikke uberettiget til at øve præstegerning? for bispemanden fandt, at kravet om »Præsters Læreforpligtigelse ikke kunde være forskelligt i de forskellige Stifter«. Det havde ministeriet besvaret 6/9 ved gengivelsen af hovedpunkterne i sagen, som også gennem »Ritzaus Bureau var meddelt offentligt«, hvori det mente at S. ville være enig med ministeriet. Men 9/9 havde biskop S. svaret, at hans spørgsmål ikke var besvaret dermed, og det var »af stor Vigtighed« i en sag som S. tillagde »alvorlig Betydning«, så svaret betød at det af »Dem rejste Spørgsmaal ikke kan besvares«, da ministeriet ingen afgørelse havde truffet. S. var »saa uenig som vel muligt« med ministeriet om, at der ikke var grund til at en principiel behandling af AR-sagen, det havde biskop Madsen også tilskyndet til. Vist havde P.M. erklæret, at folkekirken selv ikke med ændret præsteløfte, kunne godkende synspunkter som AR.s, men det krævede han ikke, kun at hans biskop søgte klarhed om hans forhold til kristendommen, og derved nåede denne frem til, at sagen om AR kunne forblive i embedet stillet i bero. Ministeriet har ikke haft grund til at tage principiel stilling, og det har ment at handle i overensstemmelse med P.M.s erklæring. Og ministeriet havde samme syn på bispegerningen som biskop Sørensen, hvad dets skrivelse til biskop Poulsen nævnte, at det i spørgsmål om præsters læreforpligtigelse fandt »stor Betænkelse« ved i »et af Kirkens indre Anliggender, at træde mere aktivt op end [hvad] den strengeste Nødvendighed kræver«. Hverken menighederne, provst eller biskoppen har krævet »positiv Optreden« af statsmagten og det bør da »rettet holde sig tilbage« og lade biskoppen foretage, hvad han finder rettest. Advarslen fra kirken selv får da »den rette kirkelige Vægt« uden tryk fra statsmagten. Var der først fra den givet advarsler i sådanne sager »vilde det maaske i Fremtiden i hvilken Retning Udviklingen end gaar, kunne faa skæbnsvangre Følger«. Dette stemmer med kirkelig lovgivning jfr. D. Lov 2-17 og det er umuligt »at fastsætte almenlydige Grænser for Præsterne Læreforpligtigelse« og det har været ministeriets praksis i lærespørgsmål, og her har den enkelte biskop »Myndighed til at afgive sit endelige Skøn over« om en forkyndelse er folkekirkelig forsvarlig. Bisperne som folkekirken er bedst tjent af afgørelsen i den slags sager helt påhviler vedkommende biskop. Danske Lovs bestemmelser her forudsætter, at regeringen »i Sager, som Samvittighederne ere anrørende« alene henvender sig til den enkelte biskop og »det overlades til ham at bespørge sig med andre« bisper, professorer eller forstandige præster. Der lægges ikke hindringer i vejen for at en biskop forhandler med sine embedsbrødre før han foretager en indstilling. – Derfor har ministeriet ikke fundet grund til at forelægge sagen for samtlige biskopper; men tilskyndede biskop Poulsen til at forhandle med AR. – Hermed er nok tillige givet den egentlige grund til at biskop Sørensen senere søgte afsked!

ker almen forargelse. Det finder K.L. som en skam for kirken og beder de kirkelige myndigheder om »at Forargelsen fjernes«.

Efter bestyrelsesmøde, hvor den vanskelige etablering af stiftsudvalg drøftedes, afholdtes 14/1 1913 Landsudvalgsmøde, hvor alle stifter undtagen Viborg var repræsenteret. Den fungerende bestyrelses forslag vedtoges og valgt til bestyrelsen blev, idet stemmetal er angivet: Præster: Ussing (31), C.J. Holt (31), Birkedal-Barfod (30), Lützhøft (24), Zeuthen (23) og H.M. Fenger (31), Lægfolk: Torm (31), Ejler Møller (28), proprietær la Cour (27), A. Andersen (26), gdr. Laursen (25) og overlærer Brøndsted (26). De 2 sidste af hver kategori var valgt ved senere skr. afstemning. Ussing lovede at tage en forhandling med konseilspræsident Zahle om fjernelse af § 77, der pålægger udrådte af folkekirken at betale til skolen, hvad de sparer i kirkeskat. Fra drøftelsen talte flere for en bispevalglov og ved det senere bestyrelsesmøde ned-sattes et udvalg derom. (Det var sagt af pastor Matthiesen, at det ikke må se ud, som det er opposition mod en enkelt biskop).

På bestyrelsesmødet 25/3 forelå der forslag til lov om bispevalg, det måtte ikke blive mindre kirkeligt end KU 1904s forslag derom, og det rundsendtes til ventelig underskrivning af bestyrelsen. Det hed der: Store kredse i folkekirken har et stærkt ønske om at få indført bispevalg. Det er ønsket af Præsteforeningen og Almindeligt dansk Præstekonvent. Hos mange lægfolk er der også dette ønske. Det er en naturlig og nødvendig udvikling af den ret til at medvirke ved besættelsen af præsteembeder, som menigheden har, at give præster og lægfolk i forening ret til at medvirke ved besættelsen af bispeembederne. – Efter K.L.s program om at kirken bør have større selvstændighed i indre anliggender er det naturligt at ønske, at der snart forelægges et lovforslag om bispevalg. Det er så meget lettere som der foreligger et sådant fra KU, som underudvalget vedtog enstemmigt. Uden at stille bestemte forslag er det væsentlige for K.L., at de kirkelige principper i forslaget ikke på noget punkt svækkes. – Derfor bad K.L. ministeren om at forelægge et lovforslag om bispevalg i den forestående rigsdagssamling ud fra principperne bag KUs forslag.

11/7 1913 drøftedes ARs forflyttelse, som biskop Poulsen egentlig var imod, og flere deltagere havde talt med biskop Wegener. Bestyrelsen vedtog at sende denne en indtrængende henstilling om at modsætte sig, at AR kom til Vaalse, det ville se ud »som en fuld Anerkendelse af ham som Præst«. Skrivelsen kom af sted med alles underskrifter 12/7, og sluttede med, at man havde bedt og vil bede Herren om at give Wegener kraft til med fast hånd at værne kirkens ære. Ved bestyrelsesmøde 30/8 berettede Ussing om situationen, han havde været hos ministeren

og overrakt Zahle adressen om bispevalg og talte med ham om AR-sagen. Ritzau fik en udtalelse om situationen til offentliggørelse. 2/2 1914 bad bestyrelsen pastor C.J. Holt udarbejde ændringer af K.L.s love, navnlig en mere gennemført organisation af kredsene, så medlemmerne indmeldtes, og en evt. kontingentforhøjelse for enkeltmedlemmer. Det vedtoges at udsende et 8-sidet blad til kredsene, som der kan abonneres på. Endelig blev Torm bedt om at udarbejde en henvendelse til regering og rigsdag om en omdannelse af Pastoralseminariet. 1/4 ventedes 2 numre af bladet, reformationsfester drøftedes og især pastoralseminariet, hvorom ministeren overbringes en henvendelse.

4/1 1915 mente bestyrelsen sikkert at kunne regne med 2.729 enkeltmedlemmer og 335 kredse, en følelig tilbagegang på op mod $\frac{1}{4}$. Men AR-sagen var for, man ønskede at vide, hvad I.M.s bestyrelse vil gøre, om AR frikendes, vil den målbevidst arbejde for at adskille stat og kirke? I så tilfælde var K.L.s bestyrelse også væsentligst for energisk at arbejde for en adskillelse og oprettelse af et selvstændigt evangelisk-luthersk kirkesamfund, hvor man ønskede at samle flest mulige af det danske kirkefolk. 12/1 meddelte Zeuthen i brev I.M.s bestyrelses stilling til »et eventuelt Arbejde for Løsning af Baandet mellem Stat og Kirke«. Det drøftedes i 2 timer med I.M.s bestyrelse. – 5/5 holdtes landsudvalgs møde, alle stiftsudvalg var repræsenteret. Beretningen viser at bladet har et oplag på 10.000, af pjecer var udsendt ca. 17.000 og ca. 10.000 var solgt. Formanden udtalte sig om brugen i sin kirke af den norske baptist-præst Albert Lunde, da der kom megen kritik af det samarbejde. Ussing svarede, at han ikke havde fortrudt det og ikke ville love noget for fremtiden. – Ellers kom AR-sagen for, højesteretsdommen var nær. I.M. som K.C. på Fyn havde nærmest svaret, at dommen må afventes før der kunne svares. Sådan var stemningen også i K.L. Ussing sagde, at får vi ikke en fællesudtalelse kan tiden bruges til alvorlig overvejelse. Det afgørende spørgsmål er, om en tålsom folkekirke er bedre end slet ingen folkekirke. Svaret hos de fleste her vil være nej. Torm: Sålænge bekendelsestro skaben hævdes i folkekirken, vil vi arbejde for dens beståen. Sker det ikke gælder det at hævde nødvendigheden af en kirkeforfatning, er det umuligt bør vi arbejde for en fri folkekirke. Ussing sluttede overvejelserne: Menigheden svækkes ved intet at gøre og vejen banes for sporadiske udtrædelser. Først udleverer man forkyndelsen, så dåben, nadveren osv. og menigheden svækkes og får aldrig kraft til at træde ud. Forhandlingen fortsattes næste dag, hvor Ussing fandt, at frikendes AR kan vi få en gunstig afløsning af forholdet til staten. En ophævelse af folkekirken er ingen ulykke. Lützhøft fandt, at der var talt lidt for meget som om slaget var tabt, men sker det er vi enige om end-

nu at arbejde for en forfatning på bekendelsens grund. Torm havde opstillet 4 punkter for en kirke med bekendelsestroskab, hvis AR frikendes, da skal kravet rejses om fuld selvstændighed i alle indre kirkelige anliggender, når det ikke gælder det at ændre forholdet mellem stat og kirke, så der opretholdes et af staten anerkendt kirkesamfund med ret bekendelse, som hjem for de flest mulige af kirkefolket, kan det ikke gennemføres gælder det at arbejde for den eneste mulige vej at så mange som muligt af kirkefolket samlet udtræder af folkekirken. Lützhøft: Vi har ret, AR må dømmes. Ussing: Den tålsomme folkekirkes mænd nøjes ikke med bekendelsesfrihed, men vil også have ritualfrihed.

3/11 afholdtes en mere uformel rådslagning, om Skårup-sagen, besættelsen af Aalborg bispestol med grundtvigianeren Ludwigs og Th. Povlsens udtalelser under finanslovsdebatten. Det vedtoges at søge bestyrelsens tilslutning til en udtalelse om den første sag som et »Angreb paa den danske Folkeskoles kirkelige Karakter«. Vedtaget blev også at søge professorerne J.P. Bang og Oskar Andersen, provst A. Andersen og stiftsprovst P. Barsøe, formand for K.C. og pastor C. Moe, formand for I.M. efter Zeuthens død 27/2 1915, inddraget i et arbejde for at bevare religionsundervisningen i skolen³¹. – 12/1 1916 regnede bestyrelsen med et forestående valg og den udtalte da: Rigsdagskandidater som ikke erklærer sig villige til at værne folkekirkens evangelisk-lutherske karakter og til at arbejde for at forbindelsen mellem kirke og folkeskole opretholdes, så kirkelige hensyn ikke krænkes, »maa vi bestemt fraraade vore Medlemmer og Venner at stemme paa«. – Stadig med muligheden for et kommende valg indledte Ussing 10/2 landsudvalgsmøde, hvad en privat kreds havde drøftet, om »man ikke burde danne ligefrem et politisk Kirkeparti«, det mente man ikke, man burde snarere stille krav til de politiske partier. Torm og Ifversen var for at holde en upolitisk kurs, mens Ussing spurgte, om K.L. skulle tage det arbejde op eller foranledige andre til at gøre det? Sandbæk: Vi får næppe landmændene

31. 16/10 15 havde Nationaltidende henvendt sig til professorerne Oskar Andersen og Torm om Eduard Larsens udnævnelse: Den første svarede, der foreligger ikke ud-sagn, der vidner om »at hans tidligere Ringeagt og Haan for Kirken hører Fortiden til«. Danske borgere, for hvem folkekirkens sag er alvor, må i høj grad føle sig brøstholdne ved det eksempel på kultusministerielt enevælde. Torm skrev bl.a.: Man forstår ikke, at regeringen bryder mht. det bestående forhold mellem stat og kirke, og det er et groft brud på hidtidig praksis netop, fordi det drejer sig om en partifælle. – Jfr. her note 24. De just nævnte underrettede landets skolekommissioner om i hvilken ånd Skårup seminarium i fremtiden kan ventes ledet, de udsendte en henvendelse til 1080 skolekommissioner, 613 svarede enstemmigt positivt, yderligere var der et flertal for 101 steder. (Kbhvn. var undtaget på grund af den særstilling skolevæsenet der har).

til at stemme konservativt. Axel Nielsen: Venstresindede bønder får man lettere til at gå ind i et kirkeparti. Det udsattes at beslutte om der skal nedsættes et agitationsudvalg.³² – AR-sagens nære endelige afgørelse førte til en længere drøftelse af Torms 4 punkter, hvor Ussing bemærkede: Folkekirkens ophævelse er kun den sidste udvej. Vi må vise, at vi vil mere end protestere, men »kæmpe Skridt for Skridt: trække os tilbage efterhaanden og derved forberede det sidste Skridt«. Usikre var de fleste, Ussing synes afklaret: »Der kan komme saa megen Svamp i Folkekirkens Hus, at man for sit Livs Skyld maa gaa ud. Vi der har faaet Klarhed, er nødt til at arbejde for det, vi har Klarhed over«, de som ikke har klarhed, må lægge sig på sinde at få det. Men Moe var imod nu at binde sig til udtrædelse.

Men *dommen over AR faldt først 9. maj* og Højesteret frikendte ham i den straffesag der var anlagt og ikke læresag, han havde været i begrundet god tro, og ikke straf skyldig og alene derom drejede sagen sig. Det drog man i vidt forskellige lejre konsekvenser af:

Kirkeligt Landsforbund holdt landsudvalgmøde 29/5, hvor Ussing – meget kort refereret – lagde for: Dommen siger intet om afskaffelse af kirkens bekendelse, men bringer os dertil hvor sagen begyndte. Biskop Wegener vil nægte kollats, et bispemødes resultat kender vi kun fra ministerens referat. Der kommer et lovforslag som vi ikke kender. Men vi ved at folkekirken ikke understøttes af den dømmende magt og heller ikke af den udøvende magt, der er blevet kirkens fjende. Støtte har vi af den lovgivende magt, som vel skal indblandes i ritualer, hvad der foreligger er på grænsen mellem kirkens ydre og indre sager. »Kirken vil miste sin Frihed. Vi kan ikke blive ved paa denne Vej«. Protester betyder intet mere, smidt ud bliver vi aldrig, de vil ikke af med os. Hvis de vilkår, der gør at vi ikke kan blive i kirken, ikke er der nu, så kommer de aldrig. – Derpå fulgte en lang diskussion med argumenter for og imod en forbliven i folkekirken. Det endte med en længere resolution med den konklusion: K.L. ser, hvis »Situationen ikke helt forandres, ingen anden Vej aaben for at bevare vor Kirkes kristelige og evangelisk-lu-

32. Endnu 10/12 1917 udsendte Ussing og Ernst Kjærsgaard en invitation til »et privat Møde af en ganske snæver Kreds«, da der fra mange egne af landet var kommet ønske om oprettelse af »et særligt kirkeligt Parti til Varetagelse af Kirkens Interesser« og det fandt de 2 indbydere »trænger til nærmere Overvejelse«. (Oskar Andersens arkiv RA). Der fremgår intet om hvorledes O.A. tog imod dette. – Julius Ifversen (1863-1927) ordineret medhjælper ved Kirkefondets Betlehems kirke, 1895-1907 præst Hellig Kors kirke. – P. Sandbæk, forstander Tommerup Højskole (I.M.).

therske Grundpræg end at optage et Arbejde for Kirkens Frigørelse fra Statsmagten«. Under forhandlingerne forlangtes gentagne gange bispevalg og en præsteskole. – Der blev nedsat et *udvalg* til at gennemarbejde de »*Forholdet mellem Kirke og Stat*«.

I udvalget indtrådte på opfordring præsteforeningens formand, provst M.K. Mogensen, fra Dansk Kirkefond pastor A. Schack og K.C.s formand stiftsprovst P. Barsøe, der var også tænkt på repræsentanter fra I.M. og DMS. Yderligere indtrådte professor Oskar Andersen, provsterne Gøtzsche og J. Nissen, pastor P. Severinsen (de 2 sidste kom de grundtvigske nærmest), overlærer Johs. Loft og professor Harald Westergaard samt 6 fra K.L.s bestyrelse: J.P. Agger, C.J. Holt, Axel Nielsen, Lützhøft, Torm og Ussing³³. Det bør her nævnes at præsteforeningen 10/5 1916, dagen efter dommen havde møde med kirkeministeren, der udtalte: Hvis Wegener ikke giver AR kollats, må en lov fritage ham derfor. Der skulle et nyt dåbsritual til, selvstyre i sognene ved flertallet. Ministeren drog altså straks den tålsomme folkekirkes kirkepolitiske konsekvenser. Mogensen havde deraf draget sine konsekvenser: Vi skal forberede os og menighederne på kirkens adskillelse fra staten (Stenbæk 57f.). – Udvalget om kirke og stat mødtes 7/7 og valgte H. Westergaard til formand og Ussing til sekretær. Det vedtog at supplere sig med gdr. P. Hedegaard (I.M.) samt godsforvalter P.A. Valentiner, som frabad sig at være med, sådan også højskoleforstander H. Rosendal, ja svarede overbibliotekar H.O. Lange, provst H.M. Fenger og højskoleforstander Fr. Thomsen (I.M.)³⁴.

-
33. M.K. Mogensen (1860-1926) sp. Gislev-E. 1912-26, provst 1905, formand Præsteforeningen 1914-19. – A. Schack (1849-1925) sp. i Jylland 1887-1895 og Helligånds-kirken, Kbh. 1895-1908, Vonsild-Dalby 1908, velvillig overfor Kirkefondet. – P. Barsøe (1863-1953) stiftsprovst Aalborg 1914-33, fmd. K.C. 1905-31. – J. Oskar Andersen (1866-1959) cand. teol. 1890, docent kirkehistorie 1903, professor 1913-30, MF 1918-39. – J. Gøtzsche (1866-1938) sp. Herning 1900-21, provst 1910, biskop Viborg 1921-36. – J. Nissen (1861-1923) sp. Brørup 1892-1910, provst 1893, Vemmeløv-Hemmesøj 1910-21. – P. Severinsen (1869-1939) cand. teol. 1899, sp. 1913-38 Bringstrup. – Johs. Loft (1866-1962) kendt religionslærer. – J.P. Agger (1856-1946) sp. Nr. Nisum 1914-26. – C. Holt (1866-1933) præst Nazareth kirke, Kbh., MB Kirkefondets bestyrelse. – Axel Nielsen (død 1924) missionær, Esbjerg 1897-1924. – H. Rosendal (1839-1921) højskoleforstander. – Fr. Thomsen, højskoleforstander Børkop (I.M.).
34. C. Wegener (1851-1930) sp. Skamstrup-F. 1899, biskop Lolland-Falser stift 1907-23. – P. Hedegaard (1859-1948) gårdejer. – H.M. Fenger (1850-1930) cand. teol. 1873, lic. teol. 1859, rkp. Vor Frelzers kirke Kbh. og 1888 Garnisons kirke og sp. Holmens kirke 1900-30, kgl. konfessionarius 1915.

Arbejdet begyndte med »foreløbigt Forsøg paa at skitsere Grundlinierne for en Adskillelse mellem Kirke og Stat«: Når flere partier var liberale overfor kirkens ret til kirkeformuen, navnlig Borgbjerg efter hans udtalelser, burde man undlade strid om ejendomsretten. Severinsen fandt det rigtigere at betone sognenes ret til kirker og præstegårde. Westergaard var for det, også Ussing, men man vil jo give andre trossamfund lige ret til de midler? Lützhøft: Lønningsfond og pensionsfond har ført os langt bort fra sognene. Skal andre trossamfund have andel her? Oskar Andersen: Vi må opgive sognene, alle midler kommer ikke derfra, og staten har disponeret derover i 400 år. Men alle anerkendte trossamfund har ret til en andel derfra, mente Axel Nielsen og andre. Lützhøft fandt: »Vi er ikke en fuldgyldig Repræsentation for den danske Kirke«, vi må indbyde en stor kreds af betydende mænd, og Fr. Thomsen: Store dele af landbefolkningen elsker den nuværende kirke, heller ikke Agger ønskede folkekirken ophævet, hvis en tålelig ordning var til at opnå. Oskar Andersen: Kirken er retsløs og krænkes. Der må gøres et oplysningsarbejde i alle partier. Men der skulle arbejdes og der nedsattes et arbejdsudvalg, ifølge det tagne referat³⁵ for at se på muligheden for en fredelig afvikling af forholdet mellem stat og kirke, men i den endelige beretning tilkom også: og »for at forsøge at formulere de Krav, der maa tænkes opfyldte som Betingelse for, at man kan ønske Forbindelsen mellem Kirke og Stat opretholdt«. – Det gav balance.

Et underudvalg nåede frem til et udkast om hvordan forholdet mellem stat og kirke kunne ordnes. A. Hvis den hidtidige forbindelse bevarer følger: 1) Menighedsråd og præster får indflydelse på valg af stiftets biskop, 2) Folkekirken får selvstyre i indre anliggender, 3) Med menighedsrådene som grundlag oprettes stiftsråd og kirkeråd og 4) Folkekirkelige menigheder, som stiller sig friere til kirkens bekendelse og ritualer kan blive statsunderstøttede frimenigheder. – B. Skilles stat og kirke følger: 1) Staten bliver konfessionsløs. Religiøse samfund kan ansøge om at blive »anerkendte Trossamfund« som også enkeltmenigheder af nogen størrelse, 2) De folkekirkelige midler fordeles mellem anerkendte trossamfund, så a) kirkebygninger i et sogn med flere evangelisk-lutherske trossamfund tilfalder det samfund, der har flest medlemmer i sognet, men det skal dele brugen af kirken med andre evangelisk-lutherske samfund i sognet, b) præstegårdene følger kirkerne eller tilfalder det samfund, som har kirken, men indtægterne fra præstegårdsjord går til et religionsfond, c) øvrige kirkelige midler indgår i religionsfon-

35. Kortere i Beretning fra Udvalget »i Beretning fra Udvalget om Forholdet mellem Stat og Kirke«, udførligere i Torms arkiv.

det under statens kontrol. Renter herfra deles mellem anerkendte trossamfund efter deres størrelse. Omfordeling deraf sker hvert tiende år, 3) Hvis et flertal på 2/3 af de folkekirkelige sognemenigheder vedtager at slutte sig til det samme evangelisk-lutherske trossamfund betragtes medlemmerne af den hidtidige folkekirke som medlemmer af denne, hvis de ikke udmelder sig. Samfundet har ret til betegnelsen »den danske evangelisk-lutherske Kirke«, 4) Skolen bliver konfessionsløs, men det timetal der har været brugt til religionsundervisning skal bruges til samme formål, når forældrene ønsker det. Hvis størstedelen af børnene i en skole eller en klasse skal undervises, har læreren ret til at bruge skolens lokaler, 5) Staten opretholder indtil videre et teologisk fakultet til uddannelse af evangelisk-lutherske præster, 6) Anerkendte trossamfund kan påligne medlemmerne bidrag til dækning af udgifter, 7) Civilregistrering indføres. Indtil det kan ske kan kirkebøger en overgang føres som hidtil.

Med dette grundlag indledte underudvalget forhandlinger med ledende politikere. Fra S. kom Borgbjerg, P. Dahl og H.P. Hansen, de var kun interesseret i adskillelsen, her kunne de billige alt. – Fra Venstre kom J.C., Jørgen Pedersen, Kl. Berntsen, Moltesen og pastor N. Johan Laursen. Hvad angik det første alternativ kunne Berntsen højst gå med til bispevalget, enkelte af de andre havde sympati for den første mulighed. Fra de konservative mødte Piper, Godskesen og Ellinger³⁶. De havde overvejende sympati for alternativ 1. – Udvalgets beretning tilføjer hvad K.L. hørte 19-20/9 på et møde: I Venstre var man enig om, »at den nuværende kirkelige Situation er uholdbar« og der måtte ske ændringer, men under roligere forhold. En stor del vil bevare folkekirken med større selvstyre i indre anliggender. Andre ønskede også bevarelse, men ikke med alle angivne forudsætninger. Hvis der ikke kan gennemføres mere selvstyre i indre anliggender vil størstedelen af partiet støtte tanker om at adskille stat og kirke, men privatskoler og friskoler »skal økonomisk ligestilles med Statsskolen«. De 3 konservative fandt til-

36. P. Dahl (1869-1936) cand. teol. 1896, sp. Brande 1899 og Sædder 1907-24, det sidste var i Staunings valgkreds, MF 1913-18, ML 1918-36, kirkeminister 1924-26 og 1926-35. Ifølge forlydender på rigsdagen skyldte Stauning Dahl »noget«, meddelt nærværende forfatter af Oskar Andersen, som ikke vidste, hvad »noget« var. – H.P. Hansen (1864-1936) beslagsmed, fagforeningsmand, redaktør S.-aviser 1898-23, MF 1913-23. – N. Johan Laursen (1855-1930) cand. teol. 1882, redaktør Århus, rkp. Århus Domkirke 1903-24, grundtvigsk. – Marius Godskesen (1861-1937) cand. jur. 1884, ORS 1906, borgmester Fr.berg 1919, ML 1913-36. – H.O.G. Ellinger (1857-1947) magister i fysik, professor Landbohøjskolen 1895-26, dens direktør 1916-28, ML 1913-36.

standen uholdbar; flertallet af partiet var for at bevare folkekirken, med mere selvstyre. En konservativ var betænkelig ved adskillelse især aht. forholdet til skolen, da en anden ikke troede på, at der kom mere selvstyre, var vedkommende mere stemt for udvalgets forslag om adskillelse, for kunne forudsætningerne for at opretholde forbindelsen imellem stat og kirke ikke gennemføres, var det betænkeligt ikke at arbejde for adskillelse, og da kunne de konservative antagelig støtte dette. – Da de radikale ikke besvarede 2 henvendelser til partiets formand, blev det alene til et møde med kirkeministeren; men udvalget fastholdt partiets formand på, at R. burde sende nogle medlemmer, også gerne ministeren, til forhandling af uofficiel karakter. Det blev afslået³⁷. Den trykte beretning nævner, at de udførligere referater er formuleret med bistand af politikere, som havde deltaget i møderne.

I beretningen resumeres: Det synes muligt, at der fra alle partier – i hvert fald til dels – kan ventes tilslutning til en lempelig adskillelse som foreslået. At give mere selvstyre vil afgjort møde modstand hos de 2 store partier R. og S., og kan vente støtte hos konservative og en stor del af Venstre. Møde-referatet siger: »Alt i alt kunde man sige, at der var ringe Udsigt til at gennemføre det første Forslag, medens der var nogen Udsigt til at faa det andet gennemført«.

Lützhøft glædede sig ved en drøftelse 19-20/9 1916 over, at der også var det første alternativ. Befolkningen har ikke megen følelse af, at adskillelse er nødvendig. Kan vi få indflydelse på kirkens indre forhold, og det bør der først gøres et forsøg på, så er det bedre at bevare folkekirken og også enheden. Ussing svarede: Det er klart, at går vi ikke ind for adskillelse, så er de nævnte vilkår for den første mulighed ufravigelige, hvis vi skal blive i kirken, og der savnes et klart krav om, at kirken bevarer sin bekendelse. Torm: Udvalget skal ikke tage stilling, men fremlægge de 2 muligheder. Lægfolket skal så vælge. Alternativ 1 er ikke ufravigeligt. Ussing: Hvis det er sådan, og vi ikke opnår det, så er alternativet adskillelse. U. senere: Der får vi en kirke, hvor vi kan være med god samvittighed. U.s sidste indlæg: Vi skal ikke søge forlig med hvem som helst, men søge at få alle, som elsker den gamle folkekirke,

37. Formand for R.s folketingsgruppe var Carl Slengerik (1859-1923), journalist 1878, redaktør Fyns Venstreblad 1887-1903, MF 1901-23. Hans arkiv i RA rummer en kópibog. Ifølge den svarede han Harald Westergaard 13/10 1916: Jeg skal forelægge ønsket for nogle af partiets medlemmer. 16/10: Samtlige medlemmer af partiet har så travlt, at de ikke kan deltage i møder i morgen eller overmorgen – og 19/10: Det radikale V. har ved partimøde vedtaget, at det ikke anser det for rigtigt at deltage i de omtalte forhandlinger.

til at indse »at dette er Minimum«. En anden fra Kirkefondet, H.O. Lange troede, at statskirken var opgivet. Men det ser ud til, at den holder flertallet på. Vi må huske, at tiden er kostbar, siden får vi ikke, hvad der nu kan opnås. »Vi maa have klare Krav«. Lange var imod, at man kunne gå over i den nye kirke »en bloc« og flytte »de døde Masser med«. Hedegaard var enig, vi kan ikke overlade vor bekendelse til de folkevalgte menighedsråd. Torm: Det er MR, valgt efter KUs betingelser! Den senere tilkomne højesteretssekretær Hvidberg: Jeg tror ikke på alternativ 1 er muligt »og det er farligt at vente«. Alle mener at adskillelsen kommer og vi bør ikke overlade andre at bestemme tidspunktet³⁸.

Lützhøft kom igen: Store mængder kirkefolk foretrækker den tålsomme kirke fremfor adskillelsen. Barsøe: Vi bør sætte alternativ 1 forrest, som det vi mest ønsker. Holt: Hvem tror at vi får en forsvarlig ordning. Jeg gør det ikke og det bør vi sige. Agger: Adskillelse vil vække forfærdelse på landet, især aht. skolen. Schack: Der er gode muligheder i folkekirken, hvis vi får de rigtige præster. Fr. Thomsen: Det store kirkefolk vil finde sig i det der er værre end den tålsomme folkekirke. Vi må dog gå ud, hvis en virkelig bekendelse ikke kan sikres.

Dagen efter sagde formanden Harald Westergaard: Vi er nærmere hinanden end vi troede og bør samle os om krav, så vi kan befinde os vel i folkekirken. Her var flere med, J. Nissen og Severinsen som spurgte: Hvorfor er tiden nu gunstig? Vi bør ikke true med at gå! Hvidberg: Det er farligt at vente. Gøtzsche: Tror nogen, at vi får en stor samlet frikirke med snævrere bekendelse end nu? For mig er missionsmulighederne afgørende, men han var stadig uklar og havde tabt modet, for regimet gør kirken uluthersk, det fremkalder de stærke ord om at gå ud. Kan vi der få de gammel-grundtvigske med og I.M.s lægfolk? – Er det bedst med 3 kirker eller med den tålsomme? Var tiden gunstig, fordi S. ikke var med i regeringen, det var nok det største parti. Hvordan når S. kom til? For kirkefolk var det galt nok nu, de radikale nedbrød kirken ved bispevalg, Vaalselov og tålsomhed? Torm sagde: Vitale interesser for kirken afhænger af valgene.

Oskar Andersen havde hidtil tiet. Han udledte af de politiske partiers svar til udvalget: Alle kan gå med til alternativ 2, aldrig til 1. Man kan ikke prædike 2 evangelier i samme kirke, det troede jeg, at i alt fald I.M. forstod. Alternativ 1 forudsætter at folkekirken bevares på bekendelsens grund. Vi bør kræve bispevalg ved et udvalg, valgt af MR'ene.

38. Carl Emil Hvidberg (1869-1938) cand. jur. 1892, protokolsekretær Højesteret 1912-19, dommer Kbh.s byret 1919, MB i kirkelige institutioner fra 1916. Jfr. A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: Candidati og Examinati Juris 1736-1936.

Det kan siden arbejde sammen med biskoppen. Ophæves folkekirken, er det tvivlsomt om bispeembedet består.

Der foretoges nogle vejledende afstemninger, som ikke gav megen klarhed. Beretningen begrunder uenigheden: Når en adskillelse kan blive nødvendig skyldes det ikke denne eller hin konflikt, men modsætninger mellem kristne om ordningen af kirken. Nogle ønsker frit stillede menigheder, andre et større samfund med fælles bekendelse og fælles ritualer. Inden en adskillelse må en kirkeforsamling udarbejde en forfatning for det større samfund. Grundlaget må være MR, hvor medlemmerne klart tilslutter sig kirkens bekendelse, og vælgerne må være bevidste om at de står på kirkens grund. Udvalget mener, at når kirke og stat skilles, er ønsket et stort rummeligt kirkesamfund med fælles bekendelse. Den og de der ønsker uorganiserede tilstande må ligestilles ved fordelingen af de kirkelige midler. Udvalget anser forslaget som rent forberedende, »gjort under et levende Indtryk af, *at den nuværende Tilstand er uholdbar baade for Kirken og Skolen*«. Baggrunden er også regeringspartiets kirkeprogram med præsteløftets afskaffelse, ritualfrihed og afskaffelse af obligatorisk kristendomsundervisning i skolen. Det gør at kirken må have mere selvstyre i indre anliggender *eller* at stat og kirke adskilles. Afgørelsen kan ikke være tilfældig af »politiske Partiers tilfældige indbyrdes Magtforhold«, som stiller os overfor et enten-eller, hvortil her er givet et foreløbigt grundlag for overvejelser. Answeret var dermed tilbage i Kirkeligt Landsforbund, hvor alle medlemmer trods enighed i det væsentlige, ikke heftede for alle enkeltheder. Håbet var, at den danske menighed finder frem til en ordening af kirkeforholdene, hvor arbejdet for Guds rige kan gøres med frimodighed og kraft. – Sådan sluttede arbejdet ved sidste møde 19/10, optaget mest af redaktionel art, men der var bl.a. ændret til »Udtryk for Udvalgets Redebonhed til at vise den største Imødekommenhed for at opnaa Folkekirkens Bevarelse«. Der krævedes kun en ved lov indført sikkerhed for, at staten ikke blander sig i kirkens indre anliggender, samt indførelse af bispevalg. Beretningen udkom 17/11 1916.

Der var efter sept.-mødet kommet flere skriftlige indlæg, hvoraf kun refereres det fra den ret centralt i kirken placerede provst Götzsche. Han fandt situationen omkring Vaalse »uholdbar og uanstændig«, den må løses i retning af ministerens eller J.C.s forslag. Vi får da en tålsom folkekirke, tålsom fordi den finder sig i at rumme, hvad den efter sit væsen helst vilde skille ud. I den kirke kunne G. leve, når han ikke havde mod til at gå ud. Han så gerne en fri folkekirke, myndiggjort gennem sin styrelse, rummeliggjort gennem dens forskellige elementer og nødvendig var en demokratisk styrelse. Bliver der flere kirker, var G. bange for, at

»vore grundtvigske Venner« snarere går til venstre end til højre hen mod os i det afgørende øjeblik. En frikirke ved en fredsopløsning væsentlig grundet på I.M., vilde G. selvfølgelig slutte sig til. Men han troede den fik trange kår. »Dømmesygen og Sætteudsygen vil man selvfølgelig komme til at slaas meget med. Deraf ventede han ikke nogen som helst aandelig Velsignelse, thi det har ikke kostet noget at danne den, men Godset er blevet delt imellem Døtrene«. Men en udtrædelse, der var et martyrium, kunne give velsignelse. Men der får man ikke I.M.s lægfolk med, bl.a. fordi »man ikke får I.M.s Bestyrelse med dertil«. En folkekirke, endnu mere tålsom end Oskar Andersen ønsker, vil have bedre betingelse for det åndelige livs trivsel end en flerdelt fri folkekirke.

Men Kirkeligt Landsforbund mistede efterhånden en mindre, men modererende del fra Kirkeligt Centrum. 1.-2. November redegjorde formanden stiftsprovst Barsøe for arbejdet i udvalget mellem stat og kirke for sit bagland. Derom førtes en længere indgående forhandling, hvor flertallet i det væsentlige billigede det forslag, der fremsattes, og »alle glædede sig over, at der i Spidsen blev stillet Forslag om Folkekirkens Bevarelse« på angivne vilkår. – 25-26/4 1917 »syntes der almindelig Enighed« om at arbejde for udvalgets første alternativ, mens en del var »betænkelige ved eller Modstandere« af det andet alternativ. – 18/10 var bestyrelsen i tvivl om, hvorvidt dets blad »Kirken og Hjemmet« kunde opretholdes, og det drøftedes om bestyrelsen »overhovedet bør opretholdes«. 29/5 1918 vedtog bestyrelsen på et møde, som der ikke skulle bringes referat af – at bestyrelsen, efter at bladet er gået ind »heller ikke har særlige Opgaver, og der tilmed har vist sig store Uoverensstemmelser indenfor K.C., betragter sit Arbejde som afsluttet og opløser sig« og hvad der måtte blive dannet af udvalg betragtes ikke som fortsættelse af den gamle bestyrelses arbejde. – Jo. K.C. var lammet i den her afgørende tid. – Og præsteforeningens formand provst M.K. Mogensen syntes, alene på egne vegne, at have valgt det sidste alternativ, adskillelsen, og det rejste modsigelse i hans bagland³⁹.

Sidst J.C.s reaktion på højesteretsdommen. Først må der en fortsættelse af forløbet til, siden han 1913 glædede sig over, at AR-sagen kom for en kirkelig domstol, og han under grundlovsforhandlingerne ville bruge lejligheden til at ændre grundlovens kirkelige bestemmelser. I »Tiden«

39. K.C.s arkiv i RA: Møder 1-2/11 16, 25-26/4 og 18/10 17, lukning 29/5 18, men optimisme 1919f. jfr. K. Gjesing-Pedersen: Kirkeligt Centrum 1899-1949 (Kbh. 1949) s. 115ff. 125. – Kritik af Mogensen Stenbæk 77ff.

1913-14 skrev J.C.: Vi sværmer ikke »for en Ophævelse af Folkekirken paa en Studs. Vi vil foretrække kirkelig Reformation« så »Folkekirken kan blive en »redelig« Folkekirke«. Vi tror nemlig, at dette kan lade sig gøre, og at menigheder, der ikke kan slutte sig til folkekirken kan få statsunderstøttelse, når staten anerkender dem (s. 352). – 1915/16 hedder det s. 565: Venstre ønsker at folkekirken får mere selvstændighed overfor staten. Vejen må gå »gennem en Udvikling af Menighedernes Selvstyre. Folkekirkens Præster maa fritages for Embedshandlinger i borgerlige Sager. Det er den Præstefrihed, som maa tilstræbes, hvis Statens Indblanding skal mindskes. Lærestridigheder maa afgøres af Kirken selv. Vejen dertil maa gaa gennem Menighedernes Deltagelse i Styrelsen«. – 16/7 1915 sagde J.C. til Ringkøbing Amts Dagblad om den nye Askov-adresse: De forhold adressen nævner er »af saa fundamental Betydning for Folkekirken, at ingen Afgørelse bør træffes om dem, før de har været behandlede af et kirkeligt Udvalg«, hvor menighederne danner »Hovedstammen«.

19/5 1916 kom J.C. til højesteretsdommen i AR-sagen: »Dommen afgør intet om, hvorvidt AR og ligesindede Præster er i Uoverensstemmelse med Folkekirkens Lære, naar de prædiker en anden Kristus, end ham, de døber paa. Den siger kun, at AR ikke bør straffes, thi han handlede i god Tro til, at han havde Ret«. Han har reddet sit skind, for i folkekirken er forholdet ikke så klart. Grundloven siger, at den er evangelisk-luthersk, men det er yderst vanskeligt, når der i folkekirken »skal kunne forkyndes en Lære, som strider mod den apostoliske Trosbekendelse, som Børnene døbes paa«. ... Men er det evangelisk-luthersk? Er dette ikke forargeligt ikke alene for »gammeldags troende Kristne, men ogsaa for alle sandhedskærlige Mennesker«. De vil efterhånden vende sig fra kirken. Nogle taler om ritualfrihed og forkyndelsesfrihed. Frihed til at døbe med anden dåb end folkekirkens, frihed for at bede til den treenige Gud. Men Luther har aldrig tænkt dette. Vil man den vej, så bør evangelisk-luthersk stryges, men hvordan så med grundlovens § 3? Langt bedre er det at skille folkekirken fra staten, så der kommer evangelisk-lutherske menigheder og de AR'ske. Det er ikke usandhed og forargelse. Indtil det sker bør menighederne have mere »Haand i Hanke med Præsterne og deres Forkyndelse. Menighederne bør ikke være tvungne til at finde sig i alt, hvad en selvraadig Præst falder paa at byde dem«, således som nu. Er det ikke bedre at menighederne sammen med biskoppen får ret til at afskedige en præst, eller fordrer at han afgiver noget af sin løn til en hjælpepræst. Vejen er at vække og styrke menighedernes ansvarsfølelse og indflydelse. Præstefrihed er derimod i mange tilfælde kun »Selvraadighed og Overgreb overfor Menighederne«. –

16/6 1916 gør J.C. i »Tiden« opmærksom på, at det er just tiden, hvor folk skal melde sig til den kirkelige valgliste. Det gælder om at MR'ene bliver en virkelig god og fyldig repræsentation for sognemenighederne⁴⁰. J.C. troede ikke, at K.L. ønskede en adskillelse fra staten i huj og hast, men en sund og god forberedelse. »Maaske ligesom i 1903 gennem et kirkeligt Udvalg«. I alt fald bør sognemenighederne med. Når den nye grundlov træder i kraft kommer kirke- og skole spørgsmål på dagsordenen, dette bør ikke blive en sovepude for de, der elsker folkekirken og ønsker dens vel »ikke mindst af Hensyn til Smaafolk og Fattigfolk, tværtimod« ...

28/7 fortsatte J.C.: Kirkeministeren har udtalt ængstelse for at få kirke og stat skilt, Borgbjerg har udtalt sig for en fredelig løsning deraf. Indtil 1849 havde vi en statskirke, nu har vi en folkekirke. Den »er ikke lig med »de Helliges Samfund«, det vilde være Daarskab at paastaa sligt, men den er paa den anden Side heller ikke nogen blot og bar borgerlig Indretning, som mange har villet gøre den til, thi ingen har Medlemsret i den, blot fordi han er Borger i Staten, der maa Daab til«. Det vil ved en adskillelse fra staten være »et stort gode for Folkekirken at slippe for alle disse Statsbeheftelser« og blive fri og slippe for fødsels- og dødsregistre og for at protokollere ægteskaber, så véd »alle, at det at søge Kirkens Betjening er en fuldkommen fri Sag ... Resultatet af et frit Valg«. Det kan gennemføres lidt efter lidt. »Den egentlige Adskillelse fra Staten kommer først den Dag, da Kirken faar sin egen Organisation, der selv sørger for sine Præsters Uddannelse og Lønning, selv bestemmer Præsternes Antagelses- og Tjenestevilkaar, selv udnævner baade Præster og Biskopper og selv bestemmer, hvorledes Gudstjenesten skal ordnes« osv. ... Det er naturligt at en sådan organisation bygges op fra neden på sogne- og valgmenigheder »og ligesaa naturligt, at man ikke skrider til en Lovgivning derom, forinden et kirkeligt Udvalg har haft Lejlighed til at afgive Betænkning over Sagen«. [Unægtelig en forskel fra 1903 og trods udviklingen siden et vidnesbyrd om, at AR-sagen og kirkepolitikken fra R. og S. og K.L.s reaktion derpå virkelig har gjort indtryk på J.C.]. Han fortsætter om hvorledes staten skal støtte en fri folkekirke? Ikke alene ved at den beholder kirker og præstegårde, »men ogsaa Kirke- og Præstetienderne og de kirkelige Kapitaler, der findes i Stiftsmidlerne, thi de er dog oprindeligt skænket til kirkelig Brug« og selv om staten »maatte kunne hævde en Ejendomsret til dem,

40. 1/1 1917 skrev Ostenfeld i en kort oversigt over 1916 til dagspressen: Deltagelsen i de valg har så vidt det kan skønnes, »været meget større end forrige Gang, idet flere end sidst har begæret sig optaget paa Valglisten«.

finder vi i alt Fald, at Staten ikke kan være bekendt at drage dem bort fra Kirken til eget Brug«.

8/12 1916 afrunder J.C. i Tiden: Vi har hidtil tænkt os, at vort program om kirkens selvstændiggørelse fra 1909⁴¹ kunde komme efterhånden, så den får selvstyre i sine egne indre anliggender, men de afgøres stadig som i enevældens dage. De bør ikke afgøres af den bekendelsesløse rigsdag, eller af den højeste statsstyrelse alene. Folkekirken må selv tale »gennem sine ved Lov oprettede selvstyrende Organer, der bygges op paa Menighedsraadene«. Vi har aldrig forstået modstanden mod det. »Vi kan dog ikke tro, at nogen for Alvor mener, at Rigsdagen skal lovgive om Folkekirkens rent indre Forhold om Ritual og Lære« osv. Vi tror heller ikke, at ret mange i folkekirken »kan ønske det nuværende Fællesskab imellem de enkelte Menigheder i Henseende til Ritualer, Lære, Gudstjenestens Ordning, Naademidlernes Forvaltning osv. ophævet, saa at hver enkelt Menighed kom til at staa alene som et lille Kirkesamfund for sig«. Men vil man beholde fællesskabet må man selvfølgelig gøre plads for den enkeltes frihed så vidt muligt. Dette »maa afvejes af et folkekirkeligt Selvstyreorgan«. Det bliver ikke vanskeligere end i andre sammenslutninger af flere enheder med fælles formål. Vi har ikke undret os over røret over AR, det var naturligt andet, og vi har fundet det rimeligt at K.L. har nedsat et udvalg og dettes resultat, hvor det første alternativ giver mulighed for at AR'ske menigheder kan blive statsunderstøttede. Det andet alternativ kræver omordning af en mængde forhold også en grundlovsforandring. Derfor havde J.C. foreslået fornødne ændringer da grundloven forhandlede, så havde man været friere stillet. Nu er det ikke let med en ny grundlovsforandring. Udvalget om stat og kirke meddeler, at det har forhandlet med partierne på rigsdagen. De radikale afviser begge muligheder, om man går ud fra partiets program er det både imod selvstyre i indre anliggender, og hvis »Kirkeministeren repræsenterer Partiet er det ligeledes imod, at Kirken skilles fra Staten«. Der er S. ret velvillig, »I Venstre er Stemningen overvejende for den første Vej«, og i Højre⁴² er det vel nærmest det samme, om end adskillige holder »paa det bestaaende uden Ændringer«. Efter krigen kommer den »folkekirkelige Ordning« på

41. 1909 havde J.C. samlet den gruppe på 27 efter valget, hvor Venstre blev splittet i nogle grupper, og der vedtoges et program, der om Kirken siger: »Rigsdagens Deltagelse i den kirkelige Lovgivning opretholdes, men i øvrigt arbejdes hen til, at Kirken stilles selvstændigere overfor Statens Styrelse og Tilsyn«. Siden var der ikke vedtaget andet program.

42. Det forældede navn løb vel i pennen. Jfr. note 10 var Det konservative Folkeparti anmeldt som parti 18/12 1915, men holdtes ikke let sammen.

dagsordenen, men ikke nu »under Borgfredens Tegn« [med samlingsministerium med kontrolministre bl.a. J.C.] Vedrørende AR's ansættelse i Vaalse ville V. se tiden an, til den ny grundlov giver kvinderne stemmeret og ikke før give en almen lov, men kun en lov om Vaalse. J.C. sluttede med et stærkt hib til ministeren: »Nu sidder AR som Præst i Vaalse uden at være skilt fra Skibsted-Lyngby. De sidste Menigheder kan ikke faa en Sognepræst, som deres lovlige Ret tilsiger dem. Det er en uholdbar Situation«.

Den 28/4 1916 fik nyudnævnte kirkeminister Th. Povlsen travlt efter højesterets dom over AR, som P. fandt omstødte landemoderetsdomstolens dom og AR var dermed frikendt. Povlsen havde sept. 1915 antydet, at hvis Wegener vægrede sig ved at give kollats kunne ministeren overtage bispens tilsyn med AR og Vaalse sogn. 17/5 skulle konsekvensen drages for AR's vedkommende, men dagen før havde Munch fået Zahle med på, at AR burde udnævnes til sognepræst i Vaalse, ja tænkt på at forelægge kongen udnævnelsen til underskrift, det var Povlsen som Keiser-Nielsen imod. Men 17/5 drøftede P. udnævnelsen med kongen om formiddagen for at få hans tilsagn derom, det skubbede kongen dog ud til eftermiddagens statsråd. P. bad dér, i fortsættelse af formiddagens møde, kongen om at give tilsagn om at ville udnævne AR, når indstillingen derom var rede. Frifundet er det AR's »Ret at blive ligestillet med andre med Hensyn til at blive forflyttet«. Det ønskede han ingen kirkekamp om og håbede at administrationens hensynsfulde behandling af sagen, som vil blive fortsat, kunne give ro, og at han kunne påregne bispernes støtte til en løsning, (når det blev meddelt disse som en kendsgerning. Munch!). Christian X svarede: Da vi drøftede det, var vi enige om at arbejde i ro, og jeg har troet at spørgsmålet om udnævnelse var sat i bero, »indtil Kollats-Spørgsmaalet var løst«. I fælles forståelse havde de begge drøftet sagen med biskop Wegener, og Povlsen havde sagt, at han ville sammenkalde bisperne, og han mente de ville være enige. Ministeren havde talt om 2 mulige veje at gå, enten en administrativ ordning eller lovgivning. Den første kendte kongen bedst fra forsvaret; men ministeren havde sagt, at han påtænkte et lovforslag, så der ikke behøvedes kollats. Det fandt kongen var en god løsning, intet forskubbes og der kommer ingen forargelse, hvad der især bør undgås. Nu vil ministeren noget helt andet. Vedtager rigsdagen en lov, er situationen klar. Ministeren »bringer mig i en uklar Stilling«. Jeg skal uanset »Bispernes Forhandling« underskrive udnævnelsen, er det »ikke langt naturligere at konstituere AR i Embedet«, så kan Wegener langt bedre tage stilling. P. svarede, at der hele tiden var talt om kollats, hvor han

ville stille Wegener helt frit og ingen samvittighedstvang øve. Kongen: Jeg mener stadig, at man skal være varsom med at indføre nyt og administrativt rokke ved noget, som bedst ordnes ved lovgivning. Keiser-Nielsen tog ordet: MR i Vaalse er meget ivrigt, jeg har svaret, at der var en aftale mellem Deres Majestæt og mig om, at hvis AR frifandtes, skulle han til Vaalse, derfor bør han ansættes der. Kongen: Det er min mening at underskrive, når bisperne har forhandlet. Zahle: De har intet at forhandle om, hvis Deres Majestæt ikke underskriver. Men AR bør udnævnes, og ministeren vil være »meget hensynsfuld« over for bisoppen, så hvis Majestæten følger ministeren, kan han meddele bisperne det. Zahle: Bispernes anbefaling er ikke udelukket, spørgsmålet er om Majestæten bifalder ministerens indstilling. Kongen: Jeg ser, at jeg står ene, »vil heller ikke nægte min Underskrift«, men ønsker at kende bispernes mening. Scavenius: Ro i landet er ønskeligt og fremmes bedst ved, at det kirkelige parti, som har rejst kampagnen mod AR »ikke får mere Vind i Sejlene« end højst nødvendig. Povlsen: Jeg kan altså sige bisperne, »at Pastor AR vil blive udnævnt til Vaalse, naar jeg forelægger Forestilling derom. Hans Majestæt bekræftede dette«⁴³. – Men om aftenen sagde han Krieger og Brandes, at han havde taget forbehold.

20.-21. maj afholdtes det radikale landsmøde, hvor partiets kirkepolitik i den nærmeste fremtid vedtoges. P. berettede da til Rode, Zahle, Keiser-Nielsen og Munch, at Ostenfeld, Ludwigs og Balslev var for, de sidste 4 imod. Han havde nævnt tanken om et lovforslag, og AR skulle konstitueres indtil det var afgjort. Bisperne fik om aftenen forelagt lovforslaget, som de nu alle anbefalede⁴⁴. Det godkendtes næste dag ved ministermøde, og betragtedes som en stor sejr for Povlsen. Zahle gjorde op i dagbogen: Hvad har bisperne så nået? »At sætte sig selv ud af spillet«. Hvad nåede de radikale? Mens lovforslaget behandledes skrev Zahle 22/6: »Denne sag gavner ministeriet blandt grundtvigianerne af Venstre« (p. 103).

Da rigsdagssamlingen varede fra 4/10 1915 til 30/9 1916 kunne Povlsen 7/6 fremsætte sit lovforslag »om Ændringer i Reglerne om det kirkelige Tilsyn med Folkekirkeens Præster i visse Tilfælde«. Behandlingen i rigsdagen sluttede 27/6, forslaget var på godt en halv snes linier og sagde, at hvor en præst er udnævnt til et embede eller stadfæstet

43. Det statsråd har det ikke været nemt at referere i protokollen og er det heller ikke i afhandlingen her, Statsraadsprotokol H 320ff. jfr. Munch III 136, Zahle 102.

44. Det blev de angrebet for i K.D. af Ussing? Jfr. Danske Magazin IX rk. 1. bd. 135, Kristensen er ikke J.C., men N.K. Kristensen (1861-1939) gårdejer, ML 1913-38.

som valgmenighedspræst, og hans biskop ønsker at fritages for at give kollats og føre tilsyn med hans gerning »kan Kirkeministeren bestemme, at den paagældende Præst indsættes uden Kollats og underlægges Kirkeministerens Tilsyn ...« – Povlsen begrundede det: Højesteretsdommen fastlog hans »Ret til at være Præst«, den havde omstødt dommen i landemoderetten, og udnævntes AR ikke var det »en Krænkelse af den Ret, man ved Menighedsraadsloven havde givet Menigheden«. Da AR fortsat var præst i Skibsted, så kunne man ikke længere modsætte sig forflyttelsen. Han havde talt med biskop Wegener, som han fandt burde bøje sig for dommen, men han ville ikke øve nogen samvittighedstvang, det var alle bedst tjent med ikke skete. – P. henstillede, at bispnen gav »Kollats rent ekspeditions-mæssigt«, da der for kollats ikke findes bestemte regler, og »gives ikke nogen som helst Anbefaling af Præsten«, sagde han i rigsdagen.

J.C. var under debatten i Ft. aktiv. Det er ikke »et lille Forslag«, men »Begyndelsen til at vor Folkekirke deles i to Dele«, en som stadig har bispne-tilsyn og en uden. Det var mere en nødvendighed for ministeren end en god lov, som kommer til at vente til vi får en ny rigsdag valgt efter den nye grundlov; men kan så vidtgående en lov vedtages for en enkelt menighed uden sognemenigheden spørges? – J.C. fortsatte: Jeg taler ikke om præstefrihed, som vel kan komme. Her er det ikke blot AR, »som skal have en Særstilling«, men »det er den liberale Teologi ... som faar den Særstilling i Almindelighed«. Derfor er det et indgribende spørgsmål, som ikke kan afgøres ved en lille lov. – Så kunne liberale teologer støtte Povlsen ved at fremdrage, hvad Grundtvig og siden hans tilhængere havde arbejdet for.

9/6 forelå udvalgsbetænkningen og V.s 5 mand, bl.a. J.C. og Moltesen ville egentlig udsætte en så indgribende sag til der var valgt en ny rigsdag efter den ny grundlov. Men aht. Vaalse foreslog de en lov om den menigheds stilling, så den kunne undrages tilsyn af stiftets biskop ved AR's embedsgerning og også sogneskolen, hvis et menigheds-møde ønskede det, skolekommissionen skulle så vælge egen formand. De konservative følte sig ikke forpligtet til at åbne »for Ansættelse af den Ansøger til Vaalse«, hvis forhold til hele kirkens troslærdomme havde rejst hele den sag, men som »et rent Undtagelsestilfælde« kunne de følge Venstre. Men flertallet, R. og S., ville ikke have en særlov, men en af »almen Karakter« sådan som hele frihedslovgivningen havde været det. Forslaget vedtoges med 47 stemmer imod 29. – I Lt.s udvalg ønskede de 7 konservative ikke det nye princip, siden reformationen var alle præster indsat med kollats og med tilsyn fra stiftets biskop, og de var ene om at gå imod at præster med særmeneringer fik ret til præsteembe-

der. Fra V. fulgte 5 V. i Ft. også den 6. N.K. Kristensen ville dog have tilføjelsen, at en så indgribende lov burde afvente vedtagelse til efter den nye grundlov var trådt i kraft, hvor også kvinder fik valget og tillige burde indføres, at før en præst kan ansættes uden kollats skal sagen forelægges sognets menighed, dvs. folkekirkens medlemmer over 25 år, til afgørelse. Ønsker flertallet ved et menighedsmøde ikke en sådan ordning, så kan vedkommende ikke indsættes som præst. – Povlsen svarede, at spændingen i folkekirken skyldes, at der er gjort forsøg på at trænge »den liberale Teologi« eller en af dens talsmænd ud af folkekirken, men den »Teologi har i Virkeligheden Repræsentanter i adskillige Præsteembeder«. V.s Jørgen Pedersen sagde, at ved den første grundlovs behandling var de fleste utilfredse med udkastets ord »evangelisk-luthersk«, Grundtvig sagde, at derved »sagdes slet ingenting«. J.P. var enig i, at det var et meget vagt og vidt begreb og det »giver og har altid givet Plads for den liberale Teologi«, der har »grundlovsmæssig Ret til at være i den danske Folkekirke« og den er »meget styrket ved Højesteretsdommen«, så AR har krav på at blive behandlet lige med andre præster og »Vaalse Menighed har absolut Ret til at faa den Præst«. Povlsen sagde til de konservatives ord om, at her åbnes for præster med særmener, at man kunne bedre sige, at her åbnes for »Biskopper med Særmener«, for de befries for at gøre deres embedspligt, at indsætte en præst på vanlig vis. Inden afstemningen hvor forslaget kun ændredes, trak N.K. Kristensen sit forslag tilbage, det fik for lidt støtte. 27/6 fulgte eneste behandling i begge ting, og da Ft. fastholdt ministerens forslag og Lt. at loven alene drejede sig om Vaalse kom der intet fællesudvalg og ingen lov⁴⁵.

Derimod kom der 21/7 en forhandling, de konservative rettede en forespørgsel til Povlsen om hans grund til at konstituere AR i Vaalse efter at hans lovforslag var forkastet. Godskesen begrundede det: Højesteret har klart sagt, at sagen ikke drejede sig om AR's ret til at være præst, det skød den fra sig, men om han var straf skyldig og svarede benægtende, for han havde været i begrundet god tro. En præst kan kun tiltræde et embede med kollats, og det er ikke en blot »ekspeditions-mæssig Handling«, men et spørgsmål om bispens kan påtage sig ansvaret for en præst. Hvis ministeren finder bispens vægring ved at give kollats forkert, kan denne søges afskediget, men ministeren er »baade juridisk og kirkelig ganske ubeføjet til at ansætte en Præst uden Kollats«, og AR's konstitution er ganske andet end de almindelige korte konstitu-

45. 1. beh. 16/6 Povlsen 1673, J.P. 1678 og P. 1678ff. – 20/6 afviste I.M. en undtagelseslov, Berl. Tid. 22/6.

tioner, der er handlet »i Strid med den bestaaende Retsorden«. – Povlsen svarede, at bisperne havde egne meninger om kollatsen, som var den en »Sigen god« for en præst. P. havde altid hævdet, at ingen biskop kan nægte at give kollats og han havde forud sagt bisperne, at vedtoges det forslag ikke, som de havde godtaget, måtte han foretage konstitution. Hvis biskop Wegener havde modsat sig det, så blev P. »selvfølgelig nødt til at øve Tvang overfor« ham, men W. havde nøjedes med »en ganske akademisk Protest«. P. havde gjort det, fordi AR havde ret til at blive forflyttet og menigheden ret til at få den ønskede præst, mens Wegener ikke havde frabedt sig at føre tilsyn, kun at han ikke kunne føre et effektivt tilsyn. Bliver der kirkekamp, så har den biskop ansvaret, »som ikke vil forstaa at Ret og Ansvar bør ligge hos Menighederne og ikke hos Autoriteterne«. Hvis en biskop siger nej til en kgl. udnævnt mand, som menigheden ønsker, så har vi en bispekirke, og udspurgt om bisperne ene havde konstitutionsret, så var svaret at de vidste de ikke havde den ret. Om kollatsen sagde Povlsen, at der er meget »stor Forskel paa den første og den anden Kollats«, den første er virkelig »en Kundskabsprøve« ... den anden kun ekspeditions-mæssig. Jørgen Pedersen bebrejdede ministeren, for hvis han blot i Ft. havde sagt et ord, var forslaget blevet lov; men stemme for den konservative dagsorden ville J.P. ikke. Zahle sagde: Lovligheden af at konstituere AR er dokumenteret, og konstitution forudsætter ikke kollats. Alle lovlige myndigheder har afgjort, at AR kan være præst i folkekirken. Godskesen: Det afgør domstolene ikke her, men administrationen. De konservatives misbilligelse af konstitutionen vedtoges med 21 stemmer imod 10, 19 undlod at stemme, 11 var fraværende. – 1/8 havde Povlsen ovennævnte lovforslags skæbne i statsråd. Kongen bemærkede til ministerens beklagelse af, at lovforslaget var faldet, at det kunne være undgået ved større forhandlingsvillighed ved at stille et ændret forslag til fællesudvalget. Nu er AR konstitueret og konstitution har fået anden karakter end før, derfor udtaler jeg, »at jeg nu staar frit i Sagen«. I en kirkekonflikt ville kongen nødig indblandes, men han havde sympati for »den Ro, hvormed Ministeren har behandlet sagen«⁴⁶.

Povlsen havde overvejet mulighederne, bispestolen i Århus blev ledig, da biskop H.S. Sørensen søgte præstekald⁴⁷ og ville få det, så vilde

46. Statsrådsprotokollen 330.

47. Grunde til, at H.S. Sørensen forlod bispestolen kunne der i tiden opfindes mange af, men hans ven biskop G. Koch, Ribe skrev, at hvis det var en protest mod at AR forblev i folkekirken så havde S. trådt tilbage på »en mindre stille Maade«, det skyldtes snarere K.D.s og I.M.s behandling af bisperne. Ribe Stiftstidende 16/10 16 jfr. Chr.

P. forlange af Wegener, at han flyttede til Århus som biskop, det kunne han gøre efter grundlovens §17 som siger, at kongen kan forflytte en embedsmand uden samtykke, når hans indtægter ikke forringes, for han ville ikke finde sig i Wegeners holdning. Men Sørensens udnævnelse blev først offentlig, når flytningen af AR var ordnet. 20/6 havde W. sagt Povlsen, at han ikke roligt fandt sig i en konstitution af AR. Povlsen, Zahle, Rode og Munch havde talt om en afskedigelse, men Munch ville ikke være med til at give W. et martyrium, og da Povlsen havde talt med de liberale teologer og professor J. Jacobsen havde de sagt ham, at afskedigedes W. ville Povlsen tabe sympatien i de liberale teologers kreds, så opgav P. det. Men endnu i sept. tænkte P. på en forflyttelse, for vel var AR konstitueret i Vaalse, men W. undslog sig for at føre almindeligt kirkeligt tilsyn med ham. Derfor henvendte P. sig til den liberale sognepræst i Sorø F.C. Krarup om at overtage W.s embede i Nykøbing F. Han undslog sig og forlod ministeren efter samtalen med ham⁴⁸.

I juli havde Wegener sendt en skrivelse til stiftets præster og MR, som han selv offentliggjorde, hvad de i sognene gjorde derved måtte de afgøre, men den burde ikke oplæses i kirkerne. – Først kom her W.s protest til ministeriet mod konstitutionen, dette havde hidtil været »lagt i Bispeembedets Haand«, mens ministeren tog sig af det økonomiske derved, tilmed havde ministeren ved forhandlingerne om det forkastede lovforslag om Vaalse sagt, »at der ikke vilde blive øvet Tvang imod Bispeembedet«, så der var her sket »et Indgreb« i bispeembedets tilkommende ret. Konstitutionen må kræve en godkendelse fra biskoppen i form af en kollats, som W. før havde sagt ministeren, at han ikke kun-

de Fine Lichts fornemme speciale-afhandling om »Vaalse-sagen« med umådeligt mange gode henvisninger til dagspressen. – Årsagen er nok givet i note 30. – H.S. Sørensen (1856-1936) sognepræst 1884-94 og seminarieforstander i Jellinge 1884-99, ministeriets skolekonsulent 1899-1903, biskop Lolland-Falster 1903 og Århus 1907-16, sp. Nørup 1916-25.

48. Munch III 137f. og »Breve fra F.C. Krarup til Lyder Brun« ved P.G. Lindhardt (Kbh. 1960) 65ff. – AR havde andre forsvarere end Morten Pontoppidan, bl.a. liberale universitetsfolk med frisindet opfattelse af præsters læreforpligtelse: Professor J. Jacobsen (1862-1948) cand. teol. 1885, lærer og mandukttør, studierejse 1888-89, 1891-1929 professor G.T. Kbh. – F.C. Krarup (1852-1931) sp. Mariager 1884, Sorø 1893-1922. – Edv. Lehmann (1862-1930) cand. teol. 1886, docent Kbh. i religionshistorie, professor i Berlin 1910 og i Lund 1913. – Derfra skrev han 3/5 16 til professor Oskar Andersen: »Kære Ven! ... Herovre morer vi os meget over den opsigst, Arboe Rasmussen-processen vækker. Der er ingen i Fakultetets vennelag der kan begribe, hvad manden har forbrudt«. – Alle de 3 her nævnte blev af ARs forsvarer bedt om erklæringer, der bragtes i den på Kirkeministeriets foranledning udgivne »Højesteretsdommen i Arboe Rasmussen-Sagen« p. 255, 235 og 273.

ne give AR. Der blev da ikke ført »et effektivt Tilsyn med Vaalse Pastorat« imens konstitutionen varede og »enhver Udlevering af Vaalse Præsteembede« [vel især kirkebøgerne] til AR ville W. anse for sket »ifølge ministerielt Tvangsbud ... og derfor under Protest«. – W. fortsatte til menighederne i stiftet, at dette var uholdbart for ministeren, for AR og for bispestillingen der havde fået kår væsentlig forskellige fra kårerne, da W. fik gerningen betroet, og for kirken, der er bragt i en krise ved »den verdslige Magts Overgreb«. Da det i 1913 trak op til et brud fremkaldte bisperne retssagen mod AR, som afgjordes uden om sagens åndelige side, og derefter strakte bisperne sig så vidt de kunne forsvare ved at anbefale kollatsforslaget, der var faldet. Det fandt rigsdagen var for vidtgående og den udviste større omhu for kirkens ve og vel end bisperne havde turdet. – En gang må der komme et opgør mellem stat og kirke, må rigsdagen da også stå som værner af kirken. Da må der enten ske en adskillelse mellem stat og kirke eller en udvidelse af folkekirkens grænser, så vi får den »taalsomme« folkekirke, hvis grænser synes ubestemmelige. Det opgør ønskede W. udskudt, men ved konstitutionen var der sket »et Brud mellem Stat og Kirke og slaaet vor Folkekirke et dybt blødende Saar«. Det håbede W. kunne heles.

21/10 1916 noterer Povlsen, ministermødets valgte referent fra ministermøder, at han selv ønskede »endelig Ordning« af AR-sagen, »ikke mindst af Hensyn til Ansættelse af en Præst for Skibsted-Lyngby«. Han var »rede til at fremsætte Kollatsloven paany med de af Landstingsmand N.K. Kristensen foreslaaede Ændringer«. – Men da var regeringen ændret, intern uro og uro om salg af de vestindiske øer var imødegået ved udnævnelse af 3 kontrolministre: Fra S. Stauning, fra de konservative Chr. Rottbøll, ikke til egen forundring grev Frijs, der så sig vraget, da han efter afslag før, nu ønskede at blive minister og ikke blev det⁴⁹ og V. valgte J.C., som de radikale intenst havde

49. Fællesmøde af Rigsdagens konservative Grupper 30/9 1916 refereres i protokollen: Frijs meddelte, at han i tinget havde villet sige, at den minister der træder ind bør have frie hænder, men det var ikke sket, bestyrelsen var ikke for det. (Grev Frijs skulle have fortalt J.C., at han havde tilbudt at gå ind som kontrolminister, men hans parti forkastede det, sådan havde Berntsen skrevet til Bojsen 23/6 17 »Tre Venstremænd« 185). Piper meddelte, at bestyrelsen havde vedtaget, at der skulle stemmes skriftlig om dem, som stemmerne havde samlet sig om: Rottbøll, Godskesen og Piper. Selv ønskede han ikke at vælges. Ellinger anbefalede Godskesen, Frijs Rottbøll »som den ældre Politiker«, Døcker gjorde det også »som næstformand for Partiet«. Schovelin og Abrahamsen anbefalede Godskesen. Ved 1. afstemning fik Rottbøll 13 st., Godskesen 10 st. og ved 2. afstemning fik Rottbøll 15 st., Godskesen 6 st., 2 stemte blankt.

håbet at undgå⁵⁰. – J.C. ønskede »en Lov for dette Tilfælde alene«, mens Rottbøll ikke ønskede lovgivning her, men en administrativ ordning. Zahle: Kan dette ikke gøres »ved at forflytte Biskop Wegener til Aarhus?« J.C. kunne ikke gå med til at tvangsforflytte Wegener, »men Skibsted-Lyngby burde opslaas ledigt, idet AR altsaa afskedigedes« der. Han ønskede at se lovforslaget. – J.C. førte en egen »Ministermødeprotokol 1916-18«⁵¹, sagen omtales der sådan, at Povlsen kom med sit forslag som »han antog kunne gennemføres. Denne Antagelse benægtede jeg, men tilbød Venstres Forslag«, hvad Povlsen og Zahle

50. Fx Munch III 143f.: Vi var på det rene med, at J.C. ville bruge salget af Vestindien til at fremkalde valg; 145: Brandes svarede J.C. bittert, at han ikke tog mange andre hensyn end dem, der gavnede hans personlige politik; 165: Rode ville gå med til det foreslåede, »men ikke med Christensen som Minister«; 167: Rode sagde til sidst, »at hvis det blev Christensen, vilde han ikke blive ved« i ministeriet. – Berntsen skrev 21/10 16 til Frede Bojsen: Hvis nogen i foråret havde profeteret, at Zahle inden årets udgang optog J.C. i sit ministerium, var han »blevet udleveret til Publikums Latter«, Tre Venstremænd 174. – Der var i Venstre 27/9 ifølge protokollen først partimøde om man skulle gå med til at lade sig repræsentere i ministeriet. J.C. mente, at vor mand får det vanskeligt, må gå med til noget, som han ikke er ganske for. Men vi kan vanskeligt undslå os. Jørgen Pedersen mente, at her sikredes »Partiet en meget stor Indflydelse«. – Det får den største betydning ved fredsslutningen at alle partier er med, vi kan vanskeligt gå imod, mente Neergaard, der også så vanskeligheder. Betæneligheder var der også hos Berntsen, Thomas Larsen og Slebsager, der frygtede splittelse af V. Men alle var trods alt for at gå med. 30/9 var der igen partimøde. Fællesudvalget indstillede, at forsøget gjordes og det gjaldt da valget af »vor Mand i Ministeriet«. En enkelt ville gå imod salen. Jørgen Pedersen foreslog: Lad os alle vælge J.C. »Han vil som altid være loyal til alle Sider«. Alle tilsluttede sig det ved at rejse sig. – Dernæst valgtes J.C. fortsat til at være formand, Berntsen til viceformand.

51. I J.C.s arkiv i RA nr. 5270, der er ret så blandet og med akter kommet til i flere perioder findes: 1) Originalmanuskript til J.C.s barndomserindringer, 2) Protokol fra 1890, dels med oplysninger om politikere og referater fra de udvalg J.C. var med i, dels notater fra hans seminarier samt den her anvendte protokol, ført af J.C. som kontrolminister, 3) Scrapbøger med avisudklip vedrørende A. Ft.s Venstre 1903-07, B. Den alm. valgret 1907 og C. Forsvarssagen 1907-10, 4) Ministermødeprotokoller 1901-04 (afskrift), 1905-1908 2 bind ført af J.C., 5) I året 2003 kom afskrifter af J.C.s dagbøger foretaget af Gunhild Paabøl fra tiden 10/7 1900 til 12/11 1909, de første har mest karakter af »audiensbog«. Det – og lidt mere er undsluppet den kakkellov, som J.C. overlod sit arkiv og det der måtte ligge efter ham havde han pålagt sin i Hee boende datter at brænde efter hans død, men de sidst nævnte arkivalier var udlånt til en broder og ikke returneret. J.C. havde også bedt sine bedste venner om at brænde hans breve til dem, men det skete jo ikke med alle brevene. – Erindringer skrev J.C. ikke, han var bange for at han ikke kunne være »retfærdig imod Modstanderne«, sagde han til departementschef V. Hollbøll, »Bogen om J.C. skrevet af hans Venner«, Kbh. 1946. Men J.C. ønskede ikke at brevene til ham skulle bidrage til at svigte den tillid, der var vist ham. »Bogen om J.C. Christensen« ved Knud Ree 110. Kbh. 1941.

m.fl. var imod. Zahle sagde, at Wegener kunne flyttes til Aarhus og »der kunde udnævnes en Biskop over Lolland-Falsters Stift, som vilde give AR Kollats. Ville Wegener ikke forflyttes, kunde han afskediges. Denne Ordning protesterede jeg imod«. AR burde afskediges fra sit jyske embede. Det protesterede Zahle m.fl. imod. »Lovforslaget forhandles, når det foreligger trykt«. – J.C. er ene om at referere 15/1 1917: »Kirkeministeren forelagde et Lovforslag om Kollatsspørgsmaalet (Vaalse-sagen), hvorom Partierne ønskes hørt«. – Povlsen refererer, at han 8/2 spurgte om partiernes stilling dertil. J.C. havde forlangt sagen for partiets bestyrelse og partiet, »skønt nogen Betænkelighed ved, at Forslaget ikke indeholdt Afstemning paa Menighedsrådsvalg dernede se bort herfra«. Man var også betænkelig ved, at forslaget kun gjaldt Wegener, »men man havde Indtryk af, at det lagde ministeren særlig Vægt derpaa, fordi han i Biskop Wegener ser den, der egentlig har voldt Konflikten, kunde man dog gaa ind paa § 1, mens man derimod ikke kunde gaa ind paa § 2« om at den endelige ordning først kom, når den ny grundlov var trådt i kraft. Rottbøll sagde, at just sådan vilde de konservative have det. Men Povlsen mente, at aftalen mellem partierne om kontrolministre ikke betød, at partierne kunne modsætte sig forelæggelse. Rottbøll vilde da igen høre sit parti⁵², Staunings parti var nu som før ikke mod forslaget. J.C. sagde Rottbøll, at her var en uholdbar situation, og selv om AR søgte afsked fra de jyske sogne, »er Forholdene i Vaalse dermed ikke ordnede«. Højre var ikke principfast, de havde stemt for Venstres forslag i Ft. forrige gang. Povlsen sluttede med, at han godt kunne være med til at stryge § 2.

15/2 1917 var der igen statsråd om AR-sagen, et ændret lovforslag havde været forelagt partierne, som V., S. og R. havde sagt man kunne støtte, Højre ikke. Kongen fandt det uheldigt at ændre loven aht. en enkelt embedsmand. Deri var Povlsen enig, og han havde bestræbt sig for at få en lov, der gjaldt for alle. Kongen bifaldt at fremsættelsen skete⁵³.

16/2 1917 fremlagde Povlsen lovforslaget i Ft. indledt med et impo-sant sigte om hans kirkepolitik for at slutte såre beskedent i realiteten: »Loven gaar ud paa, at indtil det ved Lov er fastsat, hvorledes Tilsyns-

52. 8/3 17 spurgte Rottbøll ved et fællesmøde for de konservative grupper »om han som Medlem af Regeringen skulle stemme imod Vaalseforslaget. Der udtaltes et bestemt Ønske fra Gruppen om, at Ministeren stemte imod Forslaget«, det lovede R.

53. Statsrådets Forh. 390 jfr. Munch III 176f. – Ft. 1. beh. 16/2 Moltesen 2498ff. Povlsen 2510: Lt. 1. beh. 28/2 Povlsen 801f. J. Pedersen 806ff.

forholdet i Folkekirken skal ordnes i Tilfælde, hvor der mellem en Biskop og en Sogne- eller Valgmenighed opstaar saadan Uoverensstemmelse, at Tilsynet ikke ønskes bevaret«, skal kirkeministeren kunne bestemme, »at konstitueret Sognepræst for Vaalse Sognemenighed AR saafremt han modtager Udnævnelse til Embedet, indsættes uden Kollats fra Biskop ... Wegener, og at denne fritages for at føre Tilsyn med ham i hele hans Præstegerning« også med ansvar for skolevæsenet, er »Præsten ... Formand for Skolekommissionen, overgaar Tilsynet i saa Fald til Kirkeministeren«. – Bebudelsen af en stor principændring med konsekvens for 2 gejstliges forhold til et sogn behandledes fra 15/2 til 8/3, og 9/3 var loven stadfæstet.

Fra debatten skal alene Moltesens indlæg nævnes: Povlsen havde året før sagt, at nu begyndte den tålsomme Folkekirke, men vedtaget var V.s forslag, skruet ned for at skaffe ro om Vaalsesagen, begyndt uden klogskab af AR. Her sattes punktum for en sag, der rørte ved forholdet mellem stat og kirke og om »ny og gammel Teologi«, her er ordet »midlertidig« brugt som forudsat af V. Partiet ville ikke påtvinge Vaalse en særstilling, men lagde tyngdepunktet i sognemenigheden. Ministeren havde sagt, at når Wegener var væk som biskop, blev forholdet normalt. Det afhænger nu af, om efterfølgeren bliver som ministeren ønsker det, en »Ekspeditionssekretær, [da] er det muligt«. Men også en biskop kan blive en ulydig embedsmand og ifølge ministeren »maatte Staten ... have afskediget ham«. Sætter V. sort kokarde på Vaalse, eller får Wegener den, når han sætter sin stilling ind på at følge sin overbevisning. Enhver der gør det, Wegener eller AR eller Vaalse sogn aftvinger en respekt. Når samvittigheden bestemmer er det da en ære at nævnes i denne lov. – Povlsen svarede, at forslaget ikke ene var Venstres, men et kompromis, hvor han fulgte V. ved at begrænse loven til Vaalse.

I Lt. sagde Povlsen, at han gav bisperne den indrømmelse, at de kan blive fri for at føre tilsyn, skønt han »vedblivende maa anse det for en Embedspligt at give Kollats til og føre Tilsyn med en af Kongen udnævnt Præst«. Loven gælder kun Wegener og ved et bispeskifte »glider Vaalse Sognemenighed ganske stille ind under normale folkekirkelige Forhold«. Ved et bispeskifte bortfalder ministerens ret, sagde V.s Jørgen Pedersen, i andre tilfælde kan loven ikke bruges, det er et brud på princippet om lighed for loven, ellers må der en ny lov til om fritagelse for kollats. Men når dette forslag er indført vil AR snart få fast ansættelse. Kun Højre gik imod det, med 5 stemmer i Ft. og 22 i Lt.

Mellem de 2 forslag, først det faldne og før det nu vedtagne, forefaldt en episode 17/1 1917 under 2. behandling af finansloven. 2 venstre-

mænd rejste det spørgsmål, at Skibsted-Lyngby sogne har en sognepræst formelt, men han virker på Falster. N. Johan Laursen fremdrog det, for at ministeren kunne få lejlighed til i Ft. at gentage, hvad han havde sagt i Finansudvalget. Der må komme orden det ene og det andet sted. Gjerding⁵⁴ tog sagen op, da han havde fået en skrivelse fra de 2 jyske sogne, der lå i hans valgkreds, og som han oplæste: De 2 sogne havde »gentagne Gange henvendt sig til Kirkeministeriet om Ansættelse af en Sognepræst i Pastoratet, som nu i 2½ Aar har været præstledigt, uden at have faaet et tilfredsstillende Svar«. Gjerding var bedt om at interpellere ministeren om, med hvilken hjemmel han mener at kunne tilsidesætte sognemenighedernes ret til på normal vis at få en præst. – Povlsen svarede de 2 at forholdene i de 2 sogne var uholdbart. Umiddelbart efter forslaget om »en mindelig Ordning« af Vaalse-sagen var faldet havde han 29/6 1916 tilbudt menighederne i Skibsted-Lyngby at opslå embedet der »ved Konstitution«. De fik da alle ansøgninger tilsendt og kunne vælge præst 2 gange, først ved konstitution og siden ved fast ansættelse af præst. Da svarede menighedsrådene, »at de saa hellere vilde fortsætte med den Betjening, de havde og som man har den Dag i Dag, idet man var særdeles tilfreds med de 3 Præster« som vikarierede. Povlsen satte så sagen i bero. Laursens ord om, at P. i 1916 burde have taget den lov han kunne få, besvarede P. med: »Man skal ikke lovgive for Lolland-Falster«, men hvad der skal gælde der, »skal gælde for det hele Land«. Ellers var der ikke skabt ro. P. havde »aldrig lagt Skjul paa, at [han] ønsker at bevare vor Folkekirke, indtil der rundt om er vokset et ansvarsbevidst Menighedsliv op, saa vi kan gaa til frie Menighedsdannelser. Jeg frygter nemlig i højeste Grad for en organiseret Frikirke, hvor man i Virkeligheden vil tage Ansvaret fra den menige Mand. Hvad det gælder om, er en Udvikling, hvor Ansvar et lægges ud til de enkelte i Sognemenighederne. Men der skal en Overgangstid til, og ikke helt kort«. V.s forslag året før »vilde ligesom sprænge en Del af Folkekirken ud, nemlig Vaalse Sogn« og denne første sprængning var ikke den rigtige vej. P. ønskede i Vaalse som i Skibsted-Lyngby at finde en ny vej, ikke den som i forrige samling var ufarbar. Gjerding: Konstitution er menighedsrådene ikke tilbøjelige til at gå ind på. De mener at de ikke kan være tjent med ansøgere, der går ind på konstitution, og en sognepræst kan først ansættes, når AR fraskriver sig sit embede, som han har sagt til et rådsmedlem, at han var villig til. P. svarede, at han ikke havde modtaget andragende fra AR om at blive afskediget som sognepræst for de 2 sogne. Gjerding: »Jeg spurgte, om der er noget til hin-

54. Niels Gjerding (1860-1930) gårdejer, MF 1915-18. »Forespørgslen« Ft. Forh. 1795ff.

der for at besætte Embedet«. Johs. Fog-Petersen: Forholdene er uholdbare, i Vaalse som i de 2 sogne. Tager man hensyn til Vaalse, så gør man det lige så meget for de 2 sogne. Povlsen: »I samme Øjeblik, som AR har søgt og faaet sin Afsked som Sognepræst i Skibsted-Lyngby, kan der naturligvis gives kongelig Udnævnelse til en ny Præst«.

Fyns Tidende, hvor Jørgen Pedersen var udgiver og medarbejder havde i dec. 1916 bragt 3 artikler af biskop Poulsen. Mon ikke bladet har sendt ham nøjagtig referat af Povlsens udtalelser om tilfredsheden fra MR'ene ved de 3 konstituerede præster, som de »befinder sig særdeles godt tilfreds med«, bragt i avisen 18/1 1917. 22/1 skrev Poulsen i den anledning en længere artikel i dette blad, så hans tilbud om opslag af embedets besættelse ved konstitution, som Povlsen tilbød 29/6 besvarede MR'ene 7/7 bl.a.: »Alt for længe har vi maattet savne normal kirkelig Betjening, ... og mener det er paa høje Tid, og vi anser det for vor Ret« efter menighedsrådsloven »at vort Sognepræsteembede kan blive opslaaet ledigt paa sædvanlig Maade«, så embedet kan være besat fra 1. november. De har vel tænkt, at ret erfarne og arbejdsdygtige præster ikke vilde søge på den betingelse, når der er flere ledige embeder i 2. lønningsklasse og med pensionsret. Derimod gentog MR'ene 20/7 deres ønske om embedets besættelse senest fra 1/11. Konstitutionen og 2 muligheder for at vælge præst »er uværdige Løkkemidler for en Kirkestyrelse« skrev Poulsen.

Professor Oskar Andersen havde også kirkeligt hjemme på Frederiksberg og han fik 5 menighedsråd der til i maj 1916 at opfordre landets øvrige menighedsråd til »Som lovgyldige Repræsentanter for Menigheder i den danske Folkekirke« at anmode »Kirke- og Undervisningsvæsenet om snarest muligt at fremsætte et Lovforslag om Bispevalg i Folkekirken under Medvirkning af Menighedsraadene i vedkommende Stift«, det havde KU følt stærk trang til og 14/10 1915 havde et flertal af folkekirkens præster anbefalet det. 914 besvarede henvendelsen, de 888 gav ubetinget deres tilslutning. Dermed indledte O.A. en ny praksis for at interessere MR'ene for »Helkirken«. Udnævnelsen af Ludwigs var sket 13/11 15⁵⁵.

55. 3/5 1929 skrev biskop Ludwigs til en ven om sit ændrede syn på J.C.s kirkelove og nævner da biskop A.S. Poulsen, som havde forkudret AR-sagen noget, og kalder P. »den ædleste og reneste Personlighed, [han] har mødt«. Poulsen skrev 25/6 1920 til Oskar Andersen, som under en debat i Ft. (sp. 3576) havde skosat bisperne som »meget lidt teologisk anlagte« især de, der er udnævnt i den sidste tid. Ludwigs havde bedt Poulsen skrive til O.A. da han var generet deraf. Det gjorde P. med en finhed, som fortjener at fremdrages: Ludwigs er »theologisk anlagt« ikke blot interesseret, men har samlet sig mange kundskaber og forstår at studere og da P. var kommet i ret

28/10 1916 havde kirkeministeren ifølge J.C.s referat meddelt på et ministermøde, at han vilde indstille pastor Schiøler til Biskop i Aarhus: »Jeg foreslog P.M. Larsen for at give Indtrykket af hvad der i sin Tid var gjort mod ham, da kunde udslettes. Povlsen og Keiser-Nielsen hævdede, at der ikke i sin Tid var gjort P.M. Larsen Uret, og Kirkeministeren oplyste, at han havde spurgt Pastor Schiøler om denne var villig til at lade sig udnævne«. J.C. undrede sig over, at det var sket før minister-mødet. »Han sagde, at det mente han sig nødt til for ikke at komme til gaa rundt og spørge forgæves«. J.C. sagde, at Aarhus var let at få besat

nært forhold til ham måtte han sige, ham har ingen lov til at kimse af. Med sine evner rager han op over præsteskabets flertal, han har ægte præstesind og ubegrænset interesse for sit embede, er nidkær og samvittighedsfuld indtil det yderste og i sit stift vistnok påskønnet af de allerfleste og ikke blot grundtvigianerne. Han har aflagt det »gaminagtige« og puerile fra Dansk Kirketidende. Skønt han fastholder sit kirkepolitiske hovedsyn er han den af bisperne, som »mest ihærdigt sætter Centraladministrationen i dens uforberdelige Mangel paa Hensyntagen Stolen for Døren«. Derom er departementschef Damkier og jeg enige. Det er uretfærdigt at stikle til ham. I modenhed er han naturligvis ikke Wegener jævnbyrdig, men han er »sit Embede voxen og burde nævnes med Anerkendelse«, ja ære. – Men om Poulsen bør tilføjes: Svagheden var ikke blot i Appels minister-tid. 15/10 09 havde Poulsen lykønsket P. Madsen til bispeudnævnelsen, for til ham var han »fra Ungdomstiden ... saa stærkt hendragen. Det knuger mig at tænke paa, at Sygdom og Tungsind« har bragt afstand mellem dem. P. fortsatte: »Gid jeg dog kunde vinde Frimodighed igjen, saa jeg uden Tynge i Sjælen kunde mødes med Dem« og P. fortalte om sine 2 sønner: Martin (født 1883) havde 1908-16 vundet mange venner som KFUM-sekretær og skulle nu tillige være ordineret kateket ved Skt. Johannes kirke, hvor han blev til 1923. Han fik, skønt ugift, ét sognepræsteembede i Roholte fra 1924-37, hvorfra han som 54-årig søgte afsked. Om den anden søn Axel skrev P. til P.M. 1909 »om hans forvirrede Sind, nedslaaet og forknytt« med »Ulyst til teologiske Arbejder« påtænkte han at blive læge, »blot hans Hoved og Nerver holder«. – 1930 udgav provst P. Helweg-Larsen »Levnetsoptegnelser« af faderen, stiftsprovst Helweg-Larsen. Om Poulsen hedder det (s. 132ff.): Han »besad de Egenskaber« bispeembedet krævede, var anerkendt teolog, havde været skattet prædikant (KhS 1999 174, 183) og ikke utilgængelig for nye tanker. Det kom dog kun delvist frem, »da vedholdende Sygdom, der ogsaa indvirkede paa Sindet« forhindrede det. Familien var inderlig knyttet sammen, hustruens tålmodighed vakte vor beundring og medfølelse, men jeg mindes ikke en familie, »hvor saa mange forskellige Sorger« tyngede og AR-sagen kom på »et Tidspunkt«, hvor P.s »Helbred var nede i en Bølgedal«. »Saa ubeslutsom vilde han ellers ikke have været« og en dag bad han om mit råd. Det var at skrive til Appel, at ARs ansøkelser var uforenelige med »vor Kirkes Bekendelse og Præsteløftet«, men P. vidste, at Appel »intet vilde gøre« og sagde, at han da »maatte tage sin Afsked«. H.-L. svarede, at en så personlig sag måtte han selv afgøre, men derved vandtes, at »Kirkens Røst blev hørt«, om end AR blev »af kirkepolitiske Grunde«; dermed var meget vundet. Men »de øvrige Biskopper [og Keiser-Nielsen der *vilde* udnævne AR] fik ham som bekendt – nærmest ved en Overrumpling« – til at iværksætte sagsanlægget mod AR.

og så var drøftelse i ministermødet ikke foregrebet: »Jeg vilde nødig være med til at bringe Pastor Schiøler en Skuffelse, da jeg betragtede ham som en god Mand⁵⁶. Under disse Omstændigheder vilde jeg frafalde min Modstand, men jeg maatte paatale den Fremgangsmaade«. Den fandt Rottbøll også urigtig. Zahle sagde, at da »ingen nu gjorde Indsigelse mod Indstillingen kunne denne afgaa. Jeg sagde at jeg bøjede mig denne Gang, men maatte gøre Indsigelse mod sligt i Fremtiden«⁵⁷. – Kongen havde indbudt J.C. til overordentlig åbenhjertelige samtaler, og lånte ham endog sine dagbøger. 20/10 16 havde J.C. forelagt »Kongen Spørgsmaalet om Udnævnelse af en ny Biskop, idet jeg udbad mig, at han ikke vilde underskrive en Udnævnelse forinden han fik Sikkerhed for, at ogsaa jeg var enig deri. Dette lovede Kongen«, og mente ikke at der kom vanskeligheder fra ministeriet, der formodentlig havde brændt sig nok på disse sager. 10/11 talte J.C. 1/2 time med kongen, der omtalte

56. J.C. må have husket Schiøler fra begravelsen af finansminister Vilh. Lassen måske også fra de udvidede landemoder 1902, hvor Schiøler vovede at gå imod biskop Fr. Nielsens hensigt med landemodet (KhS 2002 141). T.L. Schiøler (1865-1939) cand. teol. 1884, kapellan 1884, sp. på landet i Århus stift 1887, rkp. Sct. Pauls kirke, Kbh. 1893, rkp. Budolfi kirke, Aalborg 1898, biskop Aarhus stift 1916-31. – Biskop Poulsen karakteriserede også Schiøler: Han er teologisk »minderwertig«, men har ægte præstesind og tro mod sin lutherske præsteslægts traditioner er han så dannet, navnlig musikalsk en »fint kultiveret Mand« som arbejder ihærdigt i sin bispegering med de evner, han er betroet, så han på ingen måde gør bispeembedet skam. Har han end ikke større evner end gennemsnittet af præsterne, så kan vi aldrig vente at have fremragende begavelser og kundskabsrige teologer på alle bispestole. Vel er han kommet ind ved »et Fejlgreb«, et Overgreb« og ministeren fortjener hug for sin hensynsløshed og vilkårlighed, men afstraffelsen af ham rammer mine to nordjyske kolleger, så »de maa føle sig saarede deraf, derfor beder jeg Dem lad dem i Fred«. – S. er »brugbar. Ostenfeld, Balslev og jeg er der med større eller mindre Defekter«. Er vi brugbare lad også os gå ram forbi, når man vil give Th. Povlsen og centraladministrationen de tiltrængte prygl. – Oskar Andersen tog kun hensyn til biskop Poulsens formaning mht. Ludwigs, ikke Schiøler, for i pjecen om »Kirkelovene og deres Forhistorie« fra august 1922 stod p. 17: at S.s udnævnelse »kun kunne opfattes som Belønning for dennes Tilslutning til Ministerens Kirkepolitik, eftersom formentlig ingen ellers havde tænkt sig ham som brugbart Bispeemne«.

57. Aftalen om borgfred og kontrolministrene omfattede, at de deltog i »samtlige Ministermøder og Statsraad. – Alle Lovforslag« og vigtige spørgsmål kan de forlange udsat for at forhandle med deres parti inden den endelige afgørelse i ministermødet. »Udnævnelse til de højeste Embedsposter behandles i Ministermøder, men kan ikke drøftes i Rigsdagens Partier«. Bortset fra lovgivning, som krigen eller hensynet til statshusholdningen gør tvingende nødvendige vil regeringen kun forelægge lovforslag, hvorom der ikke kan ventes principiel uenighed. – Rigsdagen fortsætter til den nye grundlov træder i kraft 5. juni 1917. Hvis krigen da vedvarer, og de 3 kontrolministre fungerer, træffes til den tid bestemmelse om grundlovens ikrafttræden.

de radikale ministre med ringe sympati. Han følte sig utryg overfor dem. »Fremgangsmaaden med Indstilling vedrørende Biskop Schiøler betegnede han som en »radikal Streg«. Han gav mig sin dagbog fra 25/7 til dec. 1914 »til fortrolig Gennemlæsning«, som havde været særlig spændende for ham.

Kirkeligt Landsforbund fastholdt sit stade og undsagde fortsat den radikale kirkepolitik. Ved bestyrelsesmøde 17/1 1917 kunne pastor Holt sige, at han som udsendt af K.L. havde fundet god tilslutning til de allerfleste møder og megen forståelse^{57A}. Medlemstallet var 5.753 enkeltmedlemmer og 249 kredse. Kontingent erlagt i 1916 var 6.741 kr. og 1.114 kr. i kollekter. Endelig vedtoges det at støtte gudstjenester i Vaalse og muligt et regelmæssigt arbejde for folk dér som ikke kunne bruge AR. – 29/1 sendte Torm et udkast til udtalelse fra landsudvalgets møde 2/3 til Ussing. Udvalget for Kirke og Stat fik her tak for sit dygtige arbejde. Forandres den kirkelige situation, så kravet om selvstændighed for kirken opfyldes, ser K.L. med glæde forbindelsen mellem kirke og stat opretholdt. Opfyldes de mådeholdne krav ikke, så kirken er nogenlunde sikret mod kirkelig vilkårlighed, må en afvikling af forbindelsen tilstræbes. Såvidt forslaget. Torm tilføjede: Vi tilslutter os kravet om selvstyre i beretningen. »Enten-Eller. Begge hævdes samtidig«. Vi opnår ikke Enten, »hvis vi ikke viser, at det er Alvor med Eller«.

Der kom nok en udtalelse fra 2/3: Det er ikke alene AR-sagen, som har foranlediget udvalget til sine forslag, men: Først det radikale programs afskaffelse af præsteløftet, så indførelse af ritualfrihed og afskaffelse af religion i skolen, krav som S. støtter. Dernæst vilkårlige udnævnelser, og afvisningen af selvstyre for kirken, lovgivningen giver så godt som intet. Det er før gået tåleligt, da regeringerne *i praksis* overlod kirken et mål af selvstyre. Det sker ikke længere. Selvstyre-tankens trænger igennem på alle andre områder undtagen kirken. Samvittighedsfulde bisper kan ikke i længden lade sig kårerne byde, at de fratages indflydelse. »Man nægter stadig Menighederne Ret til Bispevalg og udnævner Biskopper alene efter kirkepolitiske Hensyn«. De politiske partier bestemmer i kirken. Det nytter ikke, »at klynge sig til »det gamle«. Thi det gamle er ikke længere det gamle. Det er ved at blive noget helt andet. – Bestyrelsen kunne 14/11 glæde sig over et oplysningsarbejde fra Lægmandsbevægelsen, indledt 15/5. Et opråb udsendtes »til det

57A. Ved Langelands Præstekonvents møde sept. 1918 var der anderledes vurdering af pastor Holt, som »paa sin grove, haardhændede Maade« ophidsede kirkefolket til protest, flere var for at frabede sig K.L.s agitation. Arkiv Landsarkivet i Odense.

danske Kirkefolk«, »for Tiden er inde til Kamp for Kirken ... Pligten og Ansvar er Eders«. Et andet opråb var i juli tilsendt landets præster om at støtte lægfolket, underskrevet af 119 præster og 1 provst. Det var borgerskabet fra indre-missionærer, købmænd og lærere og opefter. Der udsendtes en udtalelse via Ritzau for at minde alle kristne om, at kirkens sag står over alle politiske interesser. Ved valget 24/4 1918 bør alle kandidater afkræves villighed til 1) at arbejde for kirkens selvstændighed og modarbejde forsøg på at udviske folkekirkens evangelisk-lutherske præg og 2) arbejde for forsvarlig kristendomsundervisning i skolerne. – Indremissionær Axel Nielsen var villig til at virke som rejsesekretær.

14/12 var Ussing, Holt, Torm og »direktør Larsen« til drøftelse af »Kirken og Skolen« i den konservative rigsdagsgruppe. Her talte Ussing mod ritualfrihed og præsteløftets afskaffelse og om kirkens stilling til skolen. Alle må ønske at undgå en kirkekamp. Ved det kommende valg burde de konservative opstille kandidater der er imod radikal kirke- og skolepolitik og som vil støtte kravet om en evangelisk-luthersk folkekirke. Torm udtalte sig imod den foreslåede skoleordning, det er ikke et københavnsk problem med en socialistisk ordning, der reelt afskaffer privatskoler og giver staten skolemonopol. Der må en lov til om støtte af privatskoler i hele landet. Asger Karstensen bebrejdede »Kirkens Mænd, at de ikke tidligere har støttet den konservative Politik«. Han var enig med Torm i at bevare skolens kristne præg, men anden ordning kan ikke gennemføres mod flertallet i Ft. og Kbhvns. Borgerrepræsentation. Richelieu henviste til partiets stilling i AR-sagen, så K.L. bør samarbejde med det. Ussing udtalte, at det vil være uheldigt at sammenblande kirkepolitik og alm. politik, »men ingen Politiker vil undgå at komme til at tage Stilling til« om folkekirken skal være evangelisk-luthersk eller tålsom. Karstensen sagde, at aftale om kandidatopstilling kan aftales med de konservatives formand⁵⁸. Dermed sluttede det møde. – Ved et »udvalgsmøde« mellem repræsentanter for K.L. og lægmandsbevægelsen oplyste Torm om forhandlinger med J.C. som sagde, at der kunne forhandles med Venstre, når han, antagelig i januar, gik ud af regeringen. Men der burde forhandles med de konservative og formændene for de politiske partier, dog var det udsigtsløst at henvende sig til de radikale.

58. Det var Piper. – Asger Karstensen (1874-1945) redaktør, MF 1918-20, tilhørte partiets midtsøgende fløj. – A. de Richelieu (1852-1932) tog som uddannet reserveløjtnant i den danske marine til Siam og 1874-1902 opnåede han der en karriere, blev viceadmiral og marineminister, hjemme i Danmark blev han godsejer, ML 1915-20.

15/1 1918 var der landsudvalgsmøde. Holt svarede Torm, at K.L. kun bør udtale, at private skoler ligestilles med de offentlige skoler. Torm ville have en protest vedtaget mod, at de højere skoler næsten udelukkende går over til det offentlige. – Om den kirkelige situation sagde Ussing, at Venstre nok ville høre, men ikke udtale sig, Højre var kommet med mange fordringer og ubehageligheder, men vi kunne sige, hvad vi vilde. Til Bangert havde Piper udtalt, at K.L. burde nøjes med at udtale sig imod det radikale kirkeprogram. Torm: Vi må have mænd, der kan få folk til at forstå, hvad det drejer sig om og helst i hver eneste kreds. Ussing: Mænd, der påtager sig agitation. I.M. kunne ikke frigive Axel Nielsen til det. Moe: Det er fordi I.M.s bestyrelse ikke har sympati for K.L.s adskillelse mellem stat og kirke.

27/3 1918 mødtes K.L.s bestyrelse, hvor Ussing kunne meddele, at der forelå ønsker om en foreløbig fred. Kirkeministeren vil forhandle med os i dag; hvilke betingelser skal vi stille? Udtalelser nærmere præciseret om at regeringen hverken administrativt eller ved lov gennemfører sit kirkeprogram og et løfte om, at intet forandres ved religionsundervisningen. U. har forhandlet med Borgbjerg, der synes vaklen i ministerens parti om den kommission som S. ønsker nedsat, får tilstrækkelig kirkelig karakter, når den skal forberede folkeafstemningen om kirkens stilling til staten. – Torm var imod, det er ikke en sejr. Det mente Ussing nu. Men Torm indvendte: Det vil dysse folk i søvn. K.L.s arbejde vil gå i stå, det kunne han ikke tage medansvar for. Ussing havde svaret ham: Vi får et frygteligt skær over os, hvis vi fortsætter kampen i krigstiden. Bestyrelsen kom til møde med Povlsen uden Torm, der siden stod udenfor de forhandlinger, men som fik ret i sin vurdering af K.L.s fremtid, men han forblev i K.L.

Omsvinget var kommet 3/3 ved et møde i Ringkøbing, hvor Ussing mødte op for at stille kirkeministeren til regnskab for hans kirkepolitik. Her sagde Povlsen, at han var imod, at kirkeproblemer ved valget skulle splitte partierne. U. sagde: Det er ikke K.L. der har ført kirkepolitik ind i valgkampen, men regeringens kirkepolitik. Den burde regeringen lægge hen til et særligt kirkeligt valg. Povlsen: Vi mener at forudsætningen for kirkelige reformer er, at vi har roligere forhold. Indtil da må alle kræfter bruges på at føre os gennem krigen. 6/3 var Borgbjerg orienteret om mødet og skrev i Socialdemokratens leder: S. ønsker ikke at blande religion og politik. Vi har ønsket, at adskillelse mellem stat og kirke bør undersøges i en kommission, så kan vælgerne tage stilling dertil ved første valg efter krigen. 8/3 efter, at Povlsen ved nok et møde i Vestjylland havde vedgået, at han ikke fandt det rigtigt at tage kirkelige stridsspørgsmål op nu, men at en kommission fremlægger forslag

om forholdet mellem stat og kirke, som kan afgøres senere ved folkeafstemning. Lejlighedsvist kan der komme en sag op, som må løses fx om frimenighedernes ret til brug af kirkerne. 9/3 citerede Social-Demokraten et Indlæg fra U.: Afstår regeringen fra i den første rigsdags-periode at tage sine kirkelige reformkrav op, da tager vi heller ikke vor agitation op. 12/3 præciserede U., den kommission som skal nedsættes og forbedre folkeafstemningen skal have tilstrækkelig kirkelig repræsentation. Borgbjerg glædede sig over, at U. accepterede en kommission og siden en folkeafstemning, der ville komme uafhængig af om regeringspartierne beholdt flertallet. [Den følte sig truet!] – 16/3 gengav bladet en artikel af Moe i I.M. Tidende: Vi stemmer ikke på nogen, som ikke lover at modarbejde det radikale program. Borgbjerg: Deri ligger, at småkårsfolk af religiøse grunde skal søge at skaffe konservative og moderate regeringsmagten. 20/3 refererede bladet kirkeministerens tale i Nyholte: Striden om Vestindien og Vaalse er rejst af andre. »Regeringen vil ikke i den kommende Rigsdagsperiode, der kun skulle vare Krigen ud, være med til nogen Afgørelse af kirkelige Spørgsmaal af principiel eller splittende Art«. Ministeren havde set, at K.L. og Borgbjerg var kommet til forståelse. 19/3 bragtes på fremtrædende plads »Det radikale Partis Valgmanifest«, underskrevet af samtlige dets rigsdagsmedlemmer. Heri stod bl.a.: Vi vil ikke »rejse nogen indre Strid, saalidt om Kirkepolitik, som om andre Spørgsmaal«. – Borgbjerg, der med hans egne ord bestemte kirkepolitikken i S., havde sikret at det spørgsmål ikke kom til at vælte regeringen, og hans større parti måtte R. følge.

26/3 sad Povlsen og K.L.s bestyrelse og afpudsede en erklæring: »Den nuværende Regering – hvis den vedbliver at lede Landet – agter ikke at fremme de i det radikale Arbejdsprogram af 1916 opstillede kirkelige Reformkrav under den første Rigsdagsperiode og at den heller ikke agter at gennemføre dem ad administrativ Vej«. Derefter kunne der komme uenighed om en kommission om stat-kirke-forholdet var fornøden, det mente K.L., eller om en folkeafstemning alene kunne afgøre den sag. K.L.s bestyrelse måtte også gå til undervisningsministeren, som udtalte at han vilde overgive »Skolespørgsmaalene til Behandling i en stor Kommission« og før den havde endt sit arbejde ville der ikke blive fremsat forslag af større betydning. – Derpå erklærede K.L.s bestyrelse at den ikke ville blande sig i valgkampen. Dermed havde ingen af parterne afskåret sig fra at »oplyse vort Folk om de kirkelige Spørgsmaals Betydning«. Den kirkelige borgfred var vundet, det havde parterne nået.

Ved *valget 1918*, hvor kvinderne efter den nye grundlov fik valgret, beholdt regeringen sit flertal i Ft., 71 mandater mod 69; et omvalg

vandt den også, så det endelige resultat blev 72 mod 68 mandater, nok, men ikke flot. – Oskar Andersen var opstillet af de konservative og var valgt⁵⁹.

Et par langvarige sager: Præsters løn og kirkers bestyrelse

Et par sager ventede på løsninger fra Appels tid. Præsternes *lønningslov* skulle revideres inden udgangen af 1917. Forinden kom et par korrektioner, 1915/16 en lov, der rettede præsternes enkeforsørgelsespligt til. Under behandlingen kom det spørgsmål op, om præsterne var omfattet af den forventede dyrtidslov for »Statens Tjenestemænd«. Det bekræftede Keiser-Nielsen, formelt var det finansministerens afgørelse, men hele ministeriet var enigt om at medregne præsterne, sagde K-N. Så var et spørgsmål mere rejst, om lønningsfonden og stiftsmidlerne tilhørte staten, det mente ministeren, at de gjorde. – 1917/18 fremsatte kirkeminister Th. Povlsen lovforslag »om Ændring i Lov indeholdende nogle Bestemmelser vedrørende Folkekirkens Præsters Lønningsforhold«, det var Appels lønningslov. Her fik alle præster i de 2 laveste lønningsklasser 200 kr. mere og den laveste klasse bortfaldt, ligesom kaldskapellaner og deres mulige enker fik pensionsret med anciennitet fra deres udnævnelse at regne. By-præster som havde haft faste embeder, kunne efter mindst 24 år få et personligt tillæg på 400 kr. Undervejs klareredes nok et problem: 1917 var der nedsat en lønningskommission og det af den nedsatte udvalg havde vedtaget ikke at medtage præstelønningerne, men det fandt det heldigt, at de dog forberedtes samtidig med »Statens andre Tjenestemænds« lønforhold. Flertallet i Ft.-udvalget var for at gennemføre det fremsatte lovforslag, mens 3 fra S. mente at præsterne burde vente til deres egen lønningskommission blev færdig. Forslag derom forkastedes af 44 st. imod 19 og forslaget vedtoges med 40 st. imod 21, idet revisionsfristen fastsattes til 1920, ikke som først foreslået 1923⁶⁰.

I sit sidste år som minister 1912-13 nåede Appels lovforslag om *Kirkers Bestyrelse* ikke at blive vedtaget; men især de mange selvejende kirker efter tiendeaflysninger, nyere distriktskirker og Kirkefonds-kirkerne måtte, tiltrods for at de behøvede en ordning, vente på løsning i endnu nogle rigsdagssamlinger efter det første forlis. Appel foreslog et

59. Fra Det konservative Folkepartis ledelse fik O.A. tak for at have stillet sig til rådighed.

60. Loven 1915/1916 se Rigsdagsårbog 387ff. og loven 1917/1918 Rigsdagsårbog 233. Den sidste pointerede, at statskassens tilskud til præsternes pension opretholdtes.

tilsyn på 3, sognepræsten og 2 valgt af MR, kirkernes indtægter var ofte ikke nok til at dække vedligeholdelse og drift, så der måtte lignedes på menigheden. Derom skulle kommunalbestyrelsen erklære sig, og bestemmende var i Kbhvn. ministeriet og ellers overtilsynet, dvs. stiftsøvrigheden. Beløbet måtte ikke i noget år overskride 1/10% af den skattepligtige indkomst uden kommunalbestyrelsens samtykke. Et mindretal foreslog i Ft. tilsynet ændret til at bestå af sognepræsten og 1 medlem valgt af MR og et valgt af kommunalbestyrelsen. Et cirkulære havde 1908 lagt ansvaret for tilsynet på MR'ene, de faldt jo bort 31/12 1909 og et nyt cirkulære pålagde da kommunerne ansvaret, loven førte 1911 det tilbage til MR'ene, det bør vi ikke ændre, sagde Moltesen. Keiser-Nielsen mente, når pengene ikke rækker skal kommunerådet ligne det fornødne og det bør da også have ansvar ved tilsynet. Vi fra vor side R. og S. mener stadig, at de nuværende MR »ikke er saa fuldt og godt et Udtryk for den folkekirkelige Menighed«, at kommunalbestyrelsen er overflødig. Appel svarede, når der er et lavt loft over det beløb der kan lignedes, er dette et brud med den kirkelige lovgivning. Der var et problem med valgmenighedsmedlemmernes beskatning og med et medlem fra kommunalbestyrelsen i tilsynet kan spændinger af overordentlig uheldig art undgås, sagde Th. Povlsen. Appel sluttede 1. behandling i Lt. med tak for tilslutning til hans forslag, som et led i de kirkelige lovforslag, som har været fremme i det sidste årti for at løse de kirkelige forhold ud fra de borgerlige, folkekirkens medlemmer er jo et samfund, der ikke helt og holdent er kongruent med kommunens vælgere [til det sidste kunne J.C. ganske have samtykket]. Men lovforslaget nåede ikke længere⁶¹ og 1913-14 var Appel væk og Keiser-Nielsen kultusminister.

Keiser-Nielsen nåede ikke mere med sit lovforslag om Kirkers bestyrelse fremsat 14/11 1913 i Lt. Her foresloges at MR'ene var bestyrelse for de selvejende kirker og kunne i det daglige betro tilsynet til et udvalg på 3 medlemmer, sognepræsten, 1 fra MR og 1 valgt af kommunen, begge de valgte skulle bo i pastoratet. Det gik an i købstæder sagde V., hvor udgifter til vedligeholdelse og drift væsentligst skulle dækkes ved kirkelig ligning, men på landet så Enevold Sørensen ingen grund til at en kommunal kom med, kirkerne der mente han havde jo kapital nok fra tiendeafløsningssummen til deres vedligeholdelse og drift »uden at falde Kommunen til Byrde«. Det om sagen nedsatte udvalg havde overvejet

61. Lovforslaget havde Appel fremsat 11/12 12, det fik Lt. til 1. beh. 28/2 13, dets udvalg afgav beretning 26/4, tillæg B 2563.

om der skulle forskellige regler for land og by, men endte med at foreslå MR til kirkebestyrelse, udvidet med et kommunalt medlem. Denne, der så valgte sin formand, kunne nedsætte et udvalg til det daglige tilsyn, hvor sognepræsten, 1 fra MR og den kommunale samt eventuelt også en kirkeværge kom med. Overtilsyn var stiftsøvrigheden, i København overpræsidenten og biskoppen. Men R., S. og 2 fra V. måtte have understreget, at den kommunale var med helt på lige vilkår med de andre. Et flertal, S. undtaget, bestemte for Kbhvn. at fornøden ligning afgjorde ministeriet efter kommunalbestyrelsen havde erklæret sig, for købstæderne bestemte bestyrelserne ligningens størrelse, men uden kommunalt samtykke kunne der ikke pålignes mere end der var lignet de 4 forudgående år tillagt 1/5, men undtaget herfra var synsudsatte arbejder og forrentning og afdrag på lån. Til kirker, selvejende efter tiendeafløsning, kunne der lignedes på menigheden med ministeriets samtykke, efter indstilling fra bestyrelsen (MR) og overtilsynet (stiftsøvrigheden). – *Ft.* ønskede endnu stærkere at understrege den kommunalt valgte fulde ligestilling med de øvrige i kirkebestyrelsen, som selv vælger egen formand. Enighed var der om, at for købstadskirker og hvor MR havde over 6 medlemmer skulle der nedsættes et tilsyns-udvalg. De 4 fra S. foreslog videre, at til selvejende kirker lignedes efter indhentet erklæring fra kommunen med ministeriet som afgørende i Kbhvn. og ellers er overtilsynet afgørende, med ministeriet bag, hvis kommunens erklæring ikke følges. Der må ikke noget år lignedes over 1 promille af hvad der lignedes til staten uden kommunalbestyrelsens samtykke. – Moltesen begrundede forskellen mellem kirker i byerne og på landet med, at ved reformationen blev købstadskirkerne statsejendom, bygningerne fik borgerne dog igen, derimod forgreb staten sig ikke på landsbykirkerne. P. Dahl, nyvalgt 1913 af S., fandt at Lt. måske havde vanskeliggjort ligningen til landsbykirkerne, hvis kapitaler fra tiendeafløsningen ofte ikke rækker, idet ministeriet skal give samtykke dertil, men til købstadskirkerne er retten til ligning, uanset kommunens samtykke, udvidet, idet udgifter til synsudsatte arbejder og til vedligeholdelse og drift holdes udenfor, før kommunens samtykke til ligning forudsættes. Ministerens holdning er ulogisk og inkonsekvent ved forskellen mellem by og land. Efter at Povlsen havde understreget nødvendigheden af at loven vedtoges aht. mange kirker, fortsatte Dahl: Ministeren havde oprindeligt forudsat begrænset ligningsmyndighed ens for land og by, om der var behov for mere afhang af, om kommunen ville ligne, hvad der blev foreslået. Det princip er brudt, købstæderne får større rettigheder. Men »saa længe vi har Folkekirken i dens nuværende Skikkelse, maa vi fra vor Side hævde, at de borgerlige Myndigheder har den afgørende Ind-

flydelse overalt, hvor der er tale om Ligning, om at udskrive Skat«. Men Ft. vedtog forslaget med 57 stemmer mod 27. – I rigsdagssamlingen nåede Lt. blot sin »eneste Behandling« hvor Enevold Sørensen udtalte: Lt. havde skabt klarhed mellem ansvar hos MR og det særlige tilsyns ansvar, og det havde godtaget at det kommunale medlem kom med der på helt lige vilkår. Men på landet har de selvejende kirker kapital nok, så der sjældent skal lignedes, så der er et kommunalt medlem uforbundet. »Vi ønsker ikke at foretage nogen Forskydning« af MR'enes stilling på landet. Keiser-Nielsen: Spørgsmål uden praktisk betydning bør ikke hindre forslagets gennemførelse⁶². – Det måtte der dog forhandles videre om.

I den overordentlige rigsdagssamling 31/5 – 21/9 1915, hvor den nye grundlov vedtoges, blev også forslaget om kirkers bestyrelse lov. Det var noget af en nødvendighed aht. de stadigt flere selvejende kirker på landet. Venstre var delt, ved behandlingen 10/11 1914 havde Moltesen hævdet, at hvad V. ønskede som kirkebestyrelse var MR »tiltraadt« af et medlem fra kommunen, dvs. uden stemmeret, men i Lt. april 1915, havde V. været for at den kommunale »tog sæde i« bestyrelsen ligestillet med dem fra MR. Nu affandt Moltesen sig med »tungt Hjerte« dermed, det var de billigste betingelser, det ene medlem fik ikke synderligt at betyde, men det stemte ikke med V.s program, »at det borgerlige skal holdes for sig og det kirkelige for sig«. Han fik svar fra Povlsen, at R. var enig i det mål, uenigheden var om noget andet »om, hvem der ejer Kirkeformuen. Det gør ikke den evangelisk-lutherske Kirke, men det danske Folk«, så om økonomien og kirkeformuen må en repræsentation med for »det borgerlige Samfund, der er medstyrende her«. Det var principielt. Men R. havde givet sig, opgivet en særlig kirkebestyrelse på landet med sognepræsten, 1 fra MR og 1 kommunal. Også S. gav sig ved landsbykirkerne, men så skulle bykirkernes bestyrelse fortsætte uændret, det fandt R. »egentlig vel begrundet«, men lovforslaget strandede. Dahl var vred på Keiser-Nielsen, han havde i den forudgående samling forelagt forslaget, som Ft. havde vedtaget det, »det var ret ideelt«, sagde K-N. da; men han fastholdt ikke det ideelle, så måtte S. for købstadskirkerne, hvor udgifterne var størst, holde på at byrådene fik den overvejende indflydelse ved at forholdene dér blev uændrede. På landet var der snævre grænser for at ligningen steg, der kunne kun lignedes med ministeriets tilladelse og kun små beløb. Men i byerne kunne MR'ene forlange penge til kirkerne og en anden myndighed skulle

62. Ft. Moltesen 15/5 14 5321ff. – P. Dahl 27/3 4269ff., 15/5 5338ff., 5342. Lt. eneste beh. Enevold Sørensen 1803ff.

skaffe dem, og Lt. havde fået kultusministeren til at gå bort fra en begrænsning, og det var ikke nødtvunget. Flertalsforslaget vil gøre byrådene til MR'enes tjenere. Keiser-Nielsen svarede: Når han fastholdt, at der skulle være kommunal indflydelse, skyldes det ikke alene det økonomiske, men at byrådene ved at være med i kirkernes bestyrelse og kunne stemme, var det i særlig grad for at de kunne bevare deres interesse for kirkebygningerne. Hvis alle var gået med S. og skelnede mellem landsbykirker og købstadskirker, så kunne de sidste have beholdt deres bestyrelse, men der var ikke enighed om den ret nødvendige lov aht. de mange selvejende kirker ikke skal stå uden lovbestemt bestyrelse. Højre var med, forslaget var forbedret, men de 4 fra S. gav sig ikke, selv om der for Kbhvn. blev givet ministeriet bemyndigelse til hvad der var nødvendigt eller ønskeligt for at lade bestyrelsesforholdet være uforandret, og selv der hvor MR havde over 6 medlemmer og ved købstadskirker skal MR nedsætte et udvalg som tilsyn, bestående af sognepræsten, 1 fra MR og et kommunevalgt medlem, der skulle vælge egen formand. Dahl og de 3 andre fra S. fastholdt, at ved bykirkerne hvor penge til udgifterne mest må skaffes ved ligning, skal kommunalbestyrelserne langt fyldigere repræsenteres i bestyrelsen. Det sker bedst ved at bevare forholdene som hidtil, hvor borgmesteren, sognepræsten og et medlem af byrådet udgør bestyrelsen. Deres forslag var, at bestyrelsen i Kbhvn. og købstæderne vedblev at være som hidtil. De 4 radikale måtte beklage, at det især i byerne ikke var lykkedes at få kommunalbestyrelserne bedre repræsenteret i kirkernes styrelse, navnlig i byerne ellers kunne de have stemt for dette forslag, men da det kunne bringe lovforslaget til at strande, stemte man ikke for det⁶³. Det forslag faldt med 59 st. imod 26, mens lovforslaget vedtoges med 66 st. mod 26. I Lt. stillede 1 fra S. forslag som i Ft., det forkastedes og lovforslaget vedtoges med 35 st. mod 4.

Moltesen i tvivl og et nyt alternativ til »den taalsomme«

Før valget 22/4 1918 opgav en af J.C.s sekundanter Moltesen, oftest V.s kirkepolitiske ordfører, at søge genvalg. Han skrev 30/11 1917 hjem til hustruen: »I morgen skal Venstres Bestyrelse have møde i Vinderup. Jeg kan slet ikke tænke mig at skulle tage en Valgkamp op her i Kredsen denne Gang. – Jeg maa have Tid til at sunde mig politisk. Jeg er i

63. Ft. Moltesen 10/11 14 1071, 2. beh. 26/2 15, Povlsen 3099, P. Dahl 3096, 3. beh. 3110.

Virkeligheden denne Tankegang her fremmed paa mange Punkter. Jeg haaber derfor, at ... jeg ikke skal føle mig fristet af en enstemmig Opfordring paa ny«. 12/12 17 skrev han til Sigurd Berg, der da var opstillet i Ringkøbing amtskreds. Der var flere grunde til at M. trak sig tilbage, afgørende var, »at jeg vidste, at der var Røster i Kredsen, der ønskede en Landmand i Stedet for »denne Doktor der ikke engang er Doktor, det forekom mig derfor, at jeg fik Lov til at trække mig tilbage, eftersom det var selve Organisationens Formand, der havde meddelt mig det. Jeg vilde ellers have følt mig forpligtet til ... at deltage ogsaa i denne Valgkamp ved Venstres Side. Det kan være godt at sunde sig. I de 9 Aar, jeg har været Rigsdagsmand, har jeg ikke forstaaet at vinde mit Partis Tillid, jeg har maaske haft mer politisk Vilje end Evne ...« Men Bergs opstilling fik M. til at tænke, at han måske skulle have opsat sit brev til organisationen ... – 6/7 1919 skrev M. hjem bl.a.: Provst M.C.B. Nielsen havde sagt ham, at når han igen kom i rigsdagen, skulle han ikke slutte sig for nær til Venstre, men bevare sin handlefrihed. Brandes havde sagt Nielsen, »at jeg efter hans Mening vilde kunne samle det, der havde Fremtiden for sig indenfor Venstre og de radikale«. – Jeg tror imidlertid ikke, at jeg evner det, men jeg har lyst »at være Fødselshjælper herfor« og har i en sikker kreds større mulighed derfor.

Ved indgåelsen af Borgfreden havde Povlsen sikret sig, at der lejlighedsvist kunne opstå emner, som måtte tages op til lovgivning, han nævnte frimenighedernes adgang til sognekirkerne. Det tog ministeren op i den overordentlige rigsdagssamling 28/5 – 27/9 1918. Her havde de konservatives nye mand i Ft. professor Oskar Andersen rullet sig ud, partiet havde fået en ordfører, der vidste hvad han ville. 10/9 skrev han til biskop Poulsen, Viborg: Hvad frimenighedsforslaget angår »har jeg allerede forlangt Bispernes Erklæringer fremlagt i Udvalget«. Vi søger at få lagt afgørelsen helt ind i bispernes hånd og håber at få fastslået, »at det aandelige Skøn« [om frimenighederne var evangelisk-lutherske] forbeholdes dem, deres erklæringer bliver nok trykt. »Jeg haaber, at Lovven maa bidrage til at understrege Bispeembedets Særpræg og Uafhængighed af Ministeren«. Det lykkedes under borgfredens fordragelighed for O.A. at få ændret Povlsens forslag fra, at ministeren gav adgang til brug af kirkerne til at bisperne ansøges derom af de frimenigheder der »har lovlig Ret« til fast brug af folkekirkens kirker ifølge Appels lov af 1/4 1911, afgørelsen kunne så indankes for ministeren; så resultatet havde »alle Parter« bidraget til, sagde R.s ordfører Johs. Fog-Petersen. O.A. svarede, at her er stærkt understreget at »Biskopperne har det fulde Ansvar for Bedømmelsen« af frimenighedernes stade og her skabes

ny ensartet praksis og ved et skarpt skel om en sag af indre kirkelig art er det »slaaet fast, at Afgørelsen af ... indre kirkelige Anliggender, fuldt og helt tilhører Kirkens Organer«. Forslaget »regner nemlig med, at Biskoppen er et Værn om det evangelisk-lutherske og staar som en selvstændig myndig Mand overfor Ministeriet«, men endnu har ministeriet bispebeskikkelsen »fuldt ud i sin Haand«, så loven minder os om, at kirken »trænger til en snarlig Gennemførelse af en Lov om Bispevalg«. Povlsen mindede O.A. om, at lovforslagets ændring skyldtes Venstre⁶⁴.

Oskar Andersen, tidligere medlem af »Udvalget om forholdet mellem Kirke og Stat« optrådte oplagt, men der var kirkelig borgfred ifølge aftalen mellem Ussing og Th. Povlsen. Allerede under finanslovsdebatten førte O.A. 21/10 18 et konservativt kirkeprogram frem, stort som småt kom med. »Ubetinget« måtte han sige, at den statskirkelige ledelse ikke vedblivende kan være betrygget ved det kirkelige tilsyn i de store stifter, kun et, Lolland-Falster, har den rette størrelse. Det var et af de vigtigste spørgsmål, og ved fornyelse måtte kirken her have fornøden handlefrihed. Uvilkårlig meldte sig så som det næste bispevalg. MR'ene vælger præst, men i stiftet har de og præsterne ikke ret til indflydelse. Præsteforeningen og majoriteten af samtlige menighedsråd havde bedt ministeren om at fremme den sag. Ministeren havde gentagne talt for menighedernes ret til at blive af med en præst, personlig var O.A. stemt for ganske det samme. Over provstevalg kom O.A. til, at ved de skete kirkelige reformer var den grundtvigske fløj med sit independentiske stade favoriseret, nu måtte de spørgsmål, »som berører hele Kirken som saadan« tages op. Det har været vanskeligt, »saa længe Kirken mangler Røst og Mæle«. Sidst og vigtigst er »Folkekirkens almindelige Forhold til Staten« med en bekendelsesløs rigsdag og en politisk valgt kirkeminister. Dennes partiprogram er af andre opfattet som en omstyrning af kirken, hvorfor K.L. har opstillet alternativet helkirken eller frimenighed. Da borgfreden blev besluttet, næsten forudsattes at en kommission skulle gennemarbejde stat-kirke problemerne som oplæg til en senere folkeafstemning derom. Ministeren ville nok det sidste, men uden det første. Selv fra grundtvigsk side tilrådes nedsættelse af en kommission, og andre truer med udtrædelse, selv formanden fra I.M. taler om deres 500 missionshuse, som de betaler til, og er rede til at gaa ud [Her citerer O.A. ikke rigtigt]. Povlsen svarede om bispene: De er »først og fremmest administrative Embedsmænd«, deres an-

64. Overordentlig samling 1918: Ft. 1. beh. 5/9. Oskar Andersen 1296ff. 1310f. Johs. Fog-Petersen 2. beh. 25/9 1503, O.A. 1504.

delige betydning beror ganske på deres personlighed, »deres Gerning er administrativ«, hvorfor da valg?⁶⁵

Povlsen havde også et svar til Elna Munch, som havde spurgt ham om »der ifølge dansk Lovgivning var Adgang for Kvinder til at blive Præster«: Vist intet forbyder dette, men det har altid været forudsat, at det blev kun mænd. Lige til 1904 kunne kvinder end ikke tage teologisk embedseksamen, men fik da adgang; i konsistorium ville et mindretal sige nej, de frygtede at det skulde give ret til præsteembeder. Personlig kunne P. »ikke se, at der er noget som helst principielt til Hinder« for det, men der skal vistnok en lov til, for at det kan ske. P. havde undret sig over O.A.s ønske om en afskedigelsesparagraf for præster, nogle havde opfattet det som tilslutning til radikal politik; men MR'enes ønsker var ikke altid sognets, det viste de mange henvendelser til ministeren, som i sin tid ikke helt havde ønsket at MR'ene alene fik præstevalget, men at et udvalg valgt lige før selve afgørelsen, supplerede MR'et, der kom de aktuelle ønsker i menigheden frem (29/10 sp. 1218).

Det er før nævnt, at Indre Missions formand C. Moe ved ikke at låne K.L. en missionær viste sig ret modvillig mod kursen der. 1918 udgav Moe en lille bog: Hvad er den Indre Mission og hvad vil den? Den vil ikke være et politisk parti og har altid søgt at holde sig udenfor politik, det egentlige mål er menneskers omvendelse og sjælenes frelse. Heller ikke sociale opgaver er den kaldet til direkte at tage op. Men kirkepolitikken kan I.M. »ikke holde sig udenfor« og dens stilling afhænger af, hvilke kår den bydes ved en ordning af kirkens forhold. »En Udtrædelse af Folkekirken ønsker vi sidst af alt«, det vil berøve os vor arbejdsmark, derfor tilslutter vi os K.L. hvis dets første forslag er fremkomme-ligt. Men påtvinger forholdene os en udtrædelse af folkekirken er vi rede med vore 500 missionshuse, som hurtigt kan omdannes til kirker (s. 30ff).

Oskar Andersen havde 30/10 fortsat finanslovsdebatten: Først om stiftsdeling, deles de store stifter ikke, »sker der en Underminering af Bispeembedet«. Det skyldes ministerens begrænsede opfattelse af biskopperne, som var de »Administrationens Hjælpere«, Fog-Petersen lod dem dog avancere til »kirkelige Departementschefer«, et fremskridt, men O.A. mente ikke at man kunne overbetone, at »Hovedsagen ved Bispegerningen er det aandelige Arbejde i Kirken«. Den ny vedtagne lille lov havde betonet så stærkt, »at det var Biskoppens Tilsyn, det kom an paa«. Med øget kirkelig forståelse går det her, som i andre lan-

65. Ft. Oskar Andersen 21/10 15 50ff., Johs. Fog-Petersen 16/10 973, Povlsen 29/10 1211, O.A. replik 30/10 1441ff.

de, »at man samler sig om Biskopperne ... som Kirkens Øverste« fra hvem initiativet i de egentlige kirkesager udgår. Vi har set, at over halvdelen af menighedsrådene henvendte sig til ministeren om at få indført bispevalg. Men ministeren har gået uden om biskop Ostenfeld ved en politisk provsteudnævnelse, her skønner bispnen bedre end ministeren, mens bispnen blev på Færøerne helt tilsidesat. – O.A. fortsatte: Hvor præst og menighed er uenige, må der en overinstans til. Så er man på vej ind i den udvikling, som viser sig verden over, hvor der har været independentisme, at man indser nødvendigheden af, at menighederne går sammen om det fælles, som jeg lagde »stor Vægt paa, nemlig dette, at hele Kirken som saadan maa have Røst og Mæle«. Men ministeren som Fog-Petersen står fast på, at grundloven ligeså godt kunne sige: »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Love«. Men O.A. havde i sin korte tid i rigsdagen set, at man kan gøre noget for hele kirken og alligevel åbne frihedsveje for minoriteterne. Ministeren havde kaldt forslaget fra »Udvalget om Forholdet mellem Stat og Kirke« for »besynderligt«, ja set fra ministerens standpunkt og uden det sande frisind, så man lader folk som ønsker at stå independentisk, gøre det, men folk, som ønsker »en Helkirke og har ... Kirkesamfundsfølelse« viser man ikke noget som helst hjerte for, de skubbes til side. Derfor ønsker jeg »en kirkelig Kommission, for at man kunde faa at se, hvordan Landet i Virkeligheden ligger, og for at man paa den anden Side kunde faa et Indtryk af, hvorledes Stemningen paa Rigsdagen er«, det ønsker ministeren ikke, men jeg er sikker paa, at vi får en skolekommission nedsat, hvor religionsundervisningen og tilsynet dermed kommer for, da vil kirkefolket i vort land rejse sig, og skringe mod ministeren, at muligheden for rolige overvejelser om de kirkelige forhold var forpasset. – Jo de konservative havde fået en vidende og en engageret, dog måske overivrig kirkelig ordfører!

Povlsen svarede ham: Ønsket om bispevalg kom fra MR, »som desværre ikke repræsenterer Sognemenighederne i ret høj Grad«. Det er valgmåden, den ønsker vi så »alle, der ikke havde meldt sig ud af Folkekirken, skulde have Valgret«. Uenighed var der også ved en afskedigelsesret af præster, O.A. vil ikke lægge det i menighedens hånd, men vil have et højere nævn dertil, det »skal sidde og passe paa, at alt er i Orden, at alle vore Præster har den rette Lære« og hvis ikke smide dem væk. Og uenighed var der om forståelse af grundlovens ord om, »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov«, hvor O.A. urigtigt tolker det som »en stor Organisationslov«, for det er lig »ved Love«.

Radikale mærkesager⁶⁶.

1. Kvindelige præster

20/1 1919 drøftede Ft. et lovforslag, fremsat af statsministeren om, at kvinder under samme betingelser som mænd skal have adgang til alle ved lov bestemte tjenestestillinger under stat og kommune, »militære ene undtagne«, og kvinder skal lige med mænd være pligtige til at overtage alle borgerlige ombud. Der var kun én undtagelse, ikke længere to, gejstlige embeder var gledet ud og det var ikke en fejl, men bevidst. Bemærkningerne til lovforslaget siger: Moderne lovgivning har ligestillet kvinder og mænd, men i dansk lovgivning kan kvinder kun ansættes i »egentlige Embeder ... hvis særlig Lovgivning dertil haves« og om enkelte embeder som dommere siger loven, at de kun er åbne for mænd. Grundlovens paragraffer må angive et ændret syn på kvindens retsstilling i det hele også om adgang til embeder; forslaget fremsættes for at bortrydde enhver tvivl derom.

Under 1. behandling tav Povlsen i Ft. Zahle talte alene om forslaget og hvad det betød for kirken: Når forslaget vedtages, »saa vil en Biskop ikke kunne nægte en Kvinde Kollats, fordi hun er Kvinde, thi det vilde være direkte i Strid med Loven« (sp. 2942) og Zahle fandt »Sagen rent statsretligt var et politisk Lovgivningsspørgsmaal«, så der var ikke grund til »at spørge de kirkelige Myndigheder« herom, da »det ikke drejer sig om rent indre kirkelige eller religiøse Spørgsmaal« (sp. 2946). Povlsen fandt nu grund dertil, udtalte han 22/1 til Berlingske Tidende, men svarene vilde ikke få betydning for sagen. I Ft. tav han under 1. behandling. Men Zahle gentog, at det er ikke et indre kirkeligt spørgsmål.

Under 2. behandling 24/4 udtrykte kirkeministeren enighed med Zahle: Når de gældende betingelser i øvrigt er opfyldt »kan ingen Biskop nægte at ordinere en Ansøger, fordi vedkommende er Kvinde eller overhovedet nægte at ordinere og give Kollats. Jeg mener, det er enhver Biskops Pligt at gøre det«, ganske som han i Vaalse-sagen havde hævdet det (4962). Han tilføjede: Det teologiske Fakultet har udtalt, at ingen lutherske principper går imod det, og den hellige skrift giver ingen entydig stillingtagen. – Professor Oskar Andersen var opbragt over det-

66. Af de 4 radikale ministre, som fra den tid har leveret oplysninger, har alene P. Munch noget om de følgende lovforslag og det er om jordlovene; Zahles dagbøger sluttede 1917, Ove Rodes notater først i 1918 og Povlsens referater fra ministermøderne sidst i 1918.

te »brutale Overgreb« (4933) i en indre kirkelig sag, det var »et eklatant Brud paa den af Ministeren indgaaede Overenskomst om kirkelig Borgfred« (4935, 4940). Povlsen benægtede at det var et indre kirkeligt spørgsmål (4937). I øvrigt sagde O.A.: Bisperne er ikke den eneste repræsentation for kirken, det er af højeste betydning at spørge menighederne. Han kunne dog tænke sig muligheden af, at der en gang kom kvindelige præster, da må »Kirken selv afgøre det« (4972).

Jensen-Sønderup, V.s ordfører havde været ret så positiv under 1. behandling endog fundet det passende at tænke på at ophæve symbolforpligtelsen, men efter udvalgsarbejdets drøftelser var han tammere ved 2. behandling: Gennemføres det konservative forslag har menighederne »ikke Ret til at ansætte en eneste kvindelig Præst«, det forbyder vort forslag stillet i Ft.-udvalget ikke. Der står ikke, at kvinder skal have adgang til at blive præster på anden vis end mænd, de skal indstilles af et menighedsråd og der skal være en biskop der vil ordinere dem; det vil i alt fald én, og ingen skal tvinges som statsministeren siger det, det bør afgøres af de kirkelige myndigheder. Venstre giver ikke kirken et pålæg om, at den skal ansætte kvinder, men forbyder heller ikke ansættelse. – Elna Munch sagde til de konservative betænkeligheder ved ændring i ordinationsritualet: Det er jo kun »formelt og kan gøres administrativt«. Hun undrede sig over at V.s velkomst til lovforslaget nu var kendeligt afsvalet. O.A.: Kan statsministeren virkelig være uvidende om, at kirkeministeren har fundet god grund til at spørge de kirkelige autoriteter. Statsministerens stilling her må kaldes »en brutal Statskirkelighed«. Talende var kirkeministerens tavshed ved 1. behandling, men tavs var han ikke til pressen, sagde til Berl. Tidende: Dette faldt ikke ind under Borgfredens rammer. 17/2 sagde Povlsen ved møde i Otterup: Jeg lader ikke min stilling i den sag afhænge af bisperne. – Er statsministerens fremsættelse af forslaget en overraskelse for kirkeministeren? Statsministeren har her sagt (2942): Når dette forslag er lov, vil »en Biskop ikke kunne nægte Kollats, fordi hun er Kvinde!« Opsigelsen af Borgfreden fra Kirkeligt Landsforbund er fuldt ud berettiget. Jeg har også sagt Venstres ordfører: »Bisperne er ikke den eneste eller tilstrækkelige »Repræsentation for Kirken«, når vi har MR'ene burde vi have forespurgt denne lovlige Repræsentation«.

Ft.-udvalgets betænkning gjorde klart, at R. og S. indstillede forslaget til uforandret vedtagelse; V. var på diplomatisk vis blevet enigt: Bisper-erklæringerne hindrer, at kvinder ordineres, og forslaget ændrer ikke de »Kirkelige Myndigheders Ret til at ændre eller undlade at ændre ... Ordinationsritualet. Men man er ikke betænkelig ved, at hvis en kvindelig teologisk kandidat kan få en biskop til at ordinere – »forud-

sat, at der ved Forandringer i Rituallet gives Adgang hertil« – og indstilles til præst af et MR, anser man ikke et forbud for rigtigt. O.A. mente, at forslagens skæbne efter bispernes udtalelser var uvis, alene en ændring i ordinationsritualet vil føre til en kirkekamp og store dele af kirkefolket vil se det som en fornægtelse af kirkens grundlag. Folkekirken »er ikke en independentisk ordnet Kirke, hvor enkelte Menigheder kan stille sig i Modsætning til Helheden ved Fornyerlser« særligt ved indre kirkelige anliggender. Hvis et enkelt MR kalder en kvindelig præst vil spørgsmålet om ordination fremkalde kirkekamp⁶⁷.

Kirkeligt Landsforbund havde straks erklæret Borgfreden for brudt af lovforslaget. Det meddelte Ussing Venstre som på bestyrelsesmøde dagen efter fik erklæringen oplæst og partiets udvalgsmedlemmer skulle overveje sagen »og komme til Partiet med deres Resultat forinden Betænkning afgives«. – Partiets ordfører Jensen-Sønderup havde ved 1. behandling næsten jublet over forslaget som kort og præcist, og ligeså velbegrundet og mødt det med »Velvilje og ubetinget Tilslutning« og overfor O.A.s krav om høring af det teologiske fakultet og bisperne måtte han protestere, for kirkens mening hører man af de enkelte menighedsmedlemmer ved præsteindstillinger. Elna Munch svarede O.A. om den høring af bisperne: Kun én af dem anser det for uforeneligt at kvinder bliver præster⁶⁸. I sit svar undrede Povlsen sig over modsætningen mellem J.S.s udtalelser ved 1. og 2. behandling. Men når 3 bisper ikke har indvendinger, så bliver det næppe vanskeligt med at få ordination. P. mente, at O.A. var lige ved at anse sig som pave i Danmark, ordinationsritualet behøver kun få ændringer. O.A. talte om at høre »et Bispekollegium«, det er stærkt uenigt, og om at folkekirken »absolut er bundet af den hellige Skrift som Norm«. Han deler ikke selv forståelsen af 1. Kor. 14 kapitel om at kvinder skal tie i forsamlingerne, men burde også være bundet af Galaterbrevets »Her er ikke Forskel paa Mand og

67. 21/1 19 sendte Ussing på bestyrelsens vegne en skrivelse til Povlsen: Når lovforslaget om kvinders adgang til stats tjenesten også omfatter Folkekirken er det min pligt at meddele Dem, at det er et åbent brud på den kirkelige borgfred. Kirkeministeren udtalte da, at regeringen ikke ville afgøre kirkelige spørgsmål af principiel eller splitende art.

68. Ft. betænkning, Tillæg B 2079 var ledsaget af udtalelser fra det teologiske fakultet, som ikke havde principielle indvendinger imod forslaget, men kvinder mødte nok praktiske vanskeligheder i de stillinger. – Af bisperne var Poulsen, Viborg imod: Den hellige skrifts »Totalopfattelse er bestemt imod«, mens Ludwigs og Ostenfeld ikke havde principielle indvendinger og G. Koch svarede, at efter hans »personlige Følelse var der intet urigtigt« i forslaget. Wegener fandt at det burde forelægges menighedsrådene.

Kvinde, paa Træl og Fri, paa Jøde og Græker« (4965f). O.A. svarede: Ja vist blev bisperne hørt, men uden lejlighed til sammen at forhandle om sagen. Han stillede modsætningen op: Jeg taler om »Kirken«, J.S. om »Menighederne«, hvor den enkelte får bestemmelsen. Det kalder vi ikke »Kirkens Afgørelse«. J.S.: Alle bisperne og alle MR skal altså billige kvindelige præster, inden det kan ske (4979). – Her tog J.C. ordet, han skulle til et andet møde og måtte gå, men forinden ville han sige, hvorledes han ville have stemt, og han begrundede det karakteristisk for hans syn på, hvornår reformer var på deres plads: Man ville have handlet klogere ved i forslaget at have medtaget alt, hvad man var enige om og udskød uden strid de kirkelige embeder, »indtil Meningerne herom har klaret sig ganske anderledes end nu«, ligesom vi uden stor strid gennemførte valget for kvinder til menighedsråd, til de kommunale råd og til rigsdagen. Da havde vi handlet mere i den ånd, som vi hidtil har handlet i overfor kvinderne nu og undladt denne strid. Der har jo ikke i kirkelige kredse været nogen som helst trang til at få kvinder til de embeder, så man kunne godt afvente udviklingen, indtil kravet blev rejst. Jeg vilde finde et ændringsforslag rigtigt som sagde: Kvinders adgang til folkekirkens embeder berøres ikke af denne lov. Det ville alle parter være bedst tjent med, ikke mindst kvinderne. De konservatives ændringsforslag siger, at kvinderne udelukkes. Det ville jeg ved en afstemning ikke stemme imod, det peger i den rigtige retning, udsætter afgørelsen, men jeg ville ikke stemme for det, da det ikke er klart affattet, men jeg vilde til 3. behandling tilråde et ændringsforslag gående ud på, at spørgsmålet om kvinders adgang til præsteembeder afgøres ikke ved denne lov (4980f).

Uoverensstemmelsen mellem V.s ordfører og J.C. er fuldstændig, sagde Elna Munch og fortsatte: Lovforslagets 3 linier er »af meget stor og vidtrækkende Betydning. Det anerkender det Princip«, at man ved ansættelse i embeder »udelukkende skal tage Hensyn til Ansørgernes Evner og Kvalifikationer og ikke til deres Køn«. Uklarheder og tvivl er væk, det vil vække stor glæde. O.A. havde spurgt Zahle for 2. gang: Hvorfor har man forladt fremgangsmåden ved kirkelige sager: først at spørge kirken. Zahle: Jeg har ikke talt om et kirkeligt spørgsmål, men om »et statsretligt, politisk Spørgsmaal, som Rigsdagen afgør«, slet ikke noget kirkeligt. Vil et MR ikke have en kvinde til præst, bliver hun ikke indstillet. O.A.: I strid med praksis hører man ikke kirken i et af dens indre anliggender. Her toppedes Oskar Andersen og Zahle på ny. O.A.: Da statsministeren fremsatte lovforslaget sagde han, at vedtoges det måtte bisperne følge loven, derved sagde han, at kirkens mænd må betragtes som »almindelige Statstjenestemænd«; så var det givet, at vi

ikke var med, så meget mere som vi har en kirkeminister, der erstatter ordet »Kirke« med »Staten« og stadig står på statens side, når det drejer sig om kirkens tarv. Povlsen siger: Vort forslag begår ikke overgreb på kirkens indre anliggender. Zahle: Om kvinder kan blive præster eller ej er ikke et indre anliggende. Det er mig en aldeles ubegribelig fordom at nægte dem det. O.A.: Man spurgte dog bisperne om deres mening ved 2. behandling, skønt ministeren ved 1. behandling sagde, at det var der ikke mening i. Derved indrømmede dog af en del af ministeriet, at den sag krævede ganske speciel behandling. Zahle: Det vi diskuterer er »et politisk Statsanliggende«. (Eneste beh, 18/9 8210ff.). I Lt. enedes flertallet V. og K. om at en så vidtrækkende reform, ukendt i lutherske lande, måtte kirken, som ikke havde haft tid til fornøden overvejelse, føle som et overgreb fra staten. Men flertal var der for hovedsigtet med lige adgang for kvinder og mænd ved lovbestemte tjenestestillinger og hverv og lige pligt til at overtage borgerligt ombud, fordi kvinder alene havde adgang til nogle stillinger, især i skolen. Dertil kom en § 2, ændret så den hindrede kvinder adgangen til militære stillinger og »kirkelige Embeder, der udkræver Ordination«.

Efter de 3 behandlinger i Ft. 20/1-28/5 1919 vedtoges forslaget med 50 stemmer mod 11, 23 undlod at stemme, og efter Lt.s behandlinger 24/6-26/9 vedtog det forslaget i den form, så militære og embeder der forudsætter ordination var undtagne med 28 st. mod 17. Ft. fastholdt sit stade ved eneste behandling med 44 stemmer (Jensen-Sønderup og R. og S.) mod 36, mens Lt. holdt på sit med 35 st. mod 18. Der ønskedes ikke fællesudvalg, og forslaget var da faldet.

Januar 1919 havde rigsdagsmedlemmer modtaget en skrivelse fra »Udvalget for Folkekirkens Bevarelse«, stiftet for at samle kirkefolket til kamp »mod Angreb paa Folkekirkens Karakter som kristen Kirke og Tendenser i Retning af frikirkelige Tilstande«, altså rettet både imod radikal kirkepolitik og Kirkeligt Landsforbunds frikirkelige fløj. Her var fremtrædende folk med. Formand var stiftsprovst H. Hoffmeyer, med var bl.a. provst C. Hjortkær, indremissionær J.P. Laursen Bak, domprovst Martensen-Larsen og Olf. Ricard. Den fik ved oprettelsen også hjælp af biskop Ostenfeld⁶⁹.

69. Bilag til udvalgets betænkning. Udvalget henstillede, da sagen har været anset for et »indre« kirkeligt spørgsmål, at der bør gives lejlighed til kirkelig overvejelse bl.a. og så i MR'ene før sagen afgøres. – Juni 1918 havde 18 gejstlige opfordret til at støtte et centrumssøgende eller gammelkirkeligt arbejde for bevarelse af »Folkekirken som det danske Folks nationale Kirke«, underskrivere var foruden stiftsprovst H. Hoffmeyer, bl.a. professor V. Ammundsen, provst C. Hjortkær, domprovst Martensen-Larsen, biskop H. Ostenfeld, Olf. Ricard og C. Skovgaard-Petersen, Bibelskolen. Sidst

Nok en fremsættelse af et lovforslag om »*lige Adgang for Kvinder og Mænd til Tjenestestillinger og Hverv*« i samlingen 1919-20 kom til at demonstrere standhaftigheden hos Zahle, til dels også hos Jensen-Sønderup og Oskar Andersen, de stod hvor de før havde stået, så der intet praktisk kom ud af det andet end den måske tilsigtede demonstration. Lt.s 3 behandlinger fra 22/10 til 28/11 førte til, at her blev den lige adgang undtaget både til militære og gejstlige stillinger, hvorefter Ft., fra 13/12 til 28/12 gav kvinder adgang til at blive præster. Den korte 1. behandling her fortjener et referat. Zahle havde sin »Anskuelse, at Kvinder maa siges endogsaa i fortrinlig Grad at være skikkede til at blive Præster«, så han fandt det »uretfærdigt at nægte Befolkningen Adgang til at faa Kvindelige Præster, naar den ønsker det«. Jensen-Sønderup: Det er bekendt, at der i Venstre er forskellige opfattelser af den sag, han selv mente, at menighedsråd der ønskede kvindelige præster også skulle kunne få det. Han kunne derfor ikke anbefale, at den § 2 som forhindrer det, udgår selv om han personlig intet som helst havde imod, at den udgår, tværtimod. Enighed var igen forgæves forsøgt opnået, så han måtte nøjes med at sige, at i V. er stillingen uforandret. Elna Munch ønskede for R. og S., at man genoptog lovforslaget som af Ft. vedtaget. Oskar Andersen: Ministeriet synes at sætte mest pris på skueretter mere end at give kvinderne adgang til en mængde stillinger, sådan som forslaget giver det. Hans parti fandt, at med § 2 kommer tvang til at foreligge. Zahle: Nægtes kvinderne at blive præster så øves tvang mod den menighed, der ønsker en kvindelig præst. O.A.: Der kan også tales om tvang, »naar en enkelt Menighed vil hævde Særanskuelser mod den øvrige Kirke«. Zahle: Det modbeviser ikke hvad jeg har sagt, at nægtes en menighed, som ønsker at få en kvindelig præst, at få det, er det tvang. O.A.: Ministeren husker hvorledes det gik menigheden i Vaalse, hvor der var tale om et særligt punkt mht. kirkens lære, »her er Tale om et Punkt, som griber ind i Menighedernes Ordning«. Sådan vil det også

på året var der 100 anbefalere, især Centrumsfolk som Bruun Rasmussen, Poul Oldenburg og C.J. Scharling, men også grundtvigske som J.F. Fenger og Hans Øllgaard, Odense og fra I.M. højskoleforstander P.C. Davidsen, Haslev. 18/12 var Kristeligt Dagblad skeptisk: Kredsen skriver, at man med fornødent »Reformarbejde« vil bevare kirkens »grundkristelige Præg og Bekendelse« tillige med »Frihed overfor de forskellige Tiders Tilegnelse og Udformning deraf«, men F.C. Krarup er blandt underskriverne. – Noget skeptisk var også Berlingske Tidende 22/12, mens Nationaltidendene 2/2 19 gav Davidsen, Hjortkær og Ricard plads til at begrunde deres tilslutning bl.a. fandt Hjortkær MR'ene nødvendige og at de fortjener anerkendelse, Ricard mente, at K.L. havde sæt megen frikirkelig sæd »i den Folkekirke, som Missionsfolket tidligere var fuldt enig om at slutte Kredsen om«.

»være Tvang overfor den øvrige Kirke, hvis den enkelte Menighed kunde gennemføre ... ved Statens Magt en Ordning, som var den øvrige Kirke fuldkommen fremmed, som var ny, og som vilde virke splittende«. Zahle afsluttende Ft.s 1. behandling: Forslaget »giver lige Ret for alle Menigheder og ikke Tvang for nogen«. Derimod er O.A. tilhænger af kirkelig tvang.

Ft. hævdede sit standpunkt, Lt. sit ved eneste behandling og Ft. tilsvarende sit ved sin eneste behandling. Der nedsattes et fællesudvalg, som ophørte at eksistere, da der blev udskrevet valg.

Men udvalgets flertal bl.a. med O.A. som inspirator foranledigede, at menighedsrådene blev spurgt, 1) om de ubetinget var for at kvinder kunne blive præster? 796 svarede ja, 5.974 nej, 2) skal kvinder under hensyn til deres fysiske og åndelige forskel fra mænd have særlige vilkår for at kunne blive præster? 1.122 svarede ja, 5.472 nej og 3) bør kvinder med fornøden embedseksamen hindres i at blive præster, når de er indstillet af flertallet i et MR? 4.759 svarede ja, 1.926 nej. Jensen-Sønderup havde foranlediget dette sidste spørgsmål. I alt 1.386 MR havde deltaget i afstemningen⁷⁰.

Efter de 2 opgør om kvinders ret til ligestilling ved besættelsen af embeder og hverv – efter det år, hvor den nye grundlov havde bragt kvinder ind i rigsdagen fra alle partier, fra V. dog kun i Lt. – skal kvinders stilling i ægteskabet tages op.

Radikale mærkesager.

2. Obligatorisk borgerlig ægteforening

Samlingen 1918-19 og året efter behandledes i Rigsdagen et forslag fra Zahle som justitsminister om Ægteskabet og dets mangeartede konsekvenser. Siden 1910 havde en skandinavisk kommission arbejdet med hele ægteskabsretten i 204 §§'er og i Sverige havde det 1915 og i Norge 1918 ført til love om frit valg mellem borgerlig eller kirkelig vielse. 11/4 1919 ved fremlæggelsen af en næsten total ordning sagde Zahle: Den kirkelige lysning »opretholdes ikke«, men en anden bekendtgørelsesmåde, kaldet lysning fjernede den nu meget lette adgang til uden lysning at indgå ægteskab ved »Kongebrev«. Om et andet gammelt stridspunkt om formen for indgåelse af ægteskab havde kommissionen foreslået frit valg mellem kirkelig og borgerlig vielse. Her var det eneste

70. Det var fællesudvalget 1919-20 som havde foranlediget, at MR'ene hørtes, men resultatet kom som bilag til betænkningen om samme sag fra den følgende samling 1920-21.

væsentlige punkt hvor Zahle ikke fulgte kommissionen, for han måtte holde på, »at Ægteskabets Indgaaelse er en borgerlig Akt, og at det bør stiftes for de borgerlige Myndigheder«, derfor bør det være »tvunget, idet en kirkelig Vielse kan følge efter«. Det var også Ft.s standpunkt, sidst (1904-05), indtaget »med stor Bestemthed«. For det andet standpunkt kan siges, at så stilles folk frit, men det er ikke ganske rigtigt, for »hele Traditionen her i Landet er jo for den kirkelige Indstiftelse af Ægteskabet«. 1851 blev borgerligt ægteskab en mulighed mere, men kun hvis brudeparret tilhører forskellige trossamfund eller ikke hører til et trossamfund med vielsesberettigede præster. Derfor betragtes den kirkelige vielse som ægteskabsstiftende, og det at kirken ene har skønhed og højtidelighed medfører, hvis der ikke indføres tvungen borgerlig ægteskabsstiftelse, at kirken bestandig har forspring, så den ene bliver ægtere, sandere og dybere end den anden og foretrakkes. Sådant bør det ikke være, »den borgerlige Akt bør have sin fulde og hele Ret« og bør derfor altid finde sted, den religiøse indvielse kan bagefter stå frit for enhver (Ft. 4821ff.).

Det gik R. og S. ind for ved l. behandling med forskellig begrundelse. J.C. havde været optaget af andet, men den nyvalgte fra V. Ole Kirks ordførertale havde fået Elna Munch til at frygte at uenighed i V. skulle standse forslaget. Men J.C. sagde senere, at han før havde anbefalet både den fakultative form og det »saakaldte tvungne borgerlige Ægteskab«. Det havde været ham om at gøre, at præsterne kunne blive fri for at skulle velsigne forargelige forbindelser. Hverken en fakultativ ordning eller tvungent borgerligt ægteskab kunne gennemføres i 1890'erne. Men 1902 og 1904 havde han støttet Albertis forslag og han mente »den Dag i Dag at det vilde være den mest konsekvente Form under Forhold, hvor Staten har sit og Kirken sit«. Men den stærke modstand fik ham til at se, at det den gang ikke kunne gennemføres. Der er stadig stor modstand som kan påberåbe sig, at vore nabolande har indført den fakultative ordning, og når man vil have et forslag gennemført, kan det gøre det samme, »det er jo saa muligt, at man efter nogen Tids Forløb vil vælge at gaa over til det mest konsekvente« i de andre lande, så staten får sit og kirken sit. Nu er det rettest at følge de andre nordiske lande, og »jeg sætter overordentlig megen Pris paa at vi, saa vidt muligt har fælles Regler med disse Lande«. Der vil ikke udbryde nogen strid i Venstre⁷¹. Det tog Zahle som tegn på, at J.C. anså borgerligt ægteskab

71. Ft. 5514ff. 1918 udgav J.C. en andagtsbog, anlagt ud fra kirkeårets søn- og helligdage og 2. søndag efter Hellig 3 Konger toges Brylluppet i Kana op. Det havde fået J.C.

for det bedste. Vil han og hans venner det så er der flertal for gennemførelse i begge ting. – (Det havde været for i partiet 6/11, hvor J.C. ifølge partiprotokollen omtalte sit og »Svend Høgsbros Forslag om den fakultative Ordning i 1895-96 og hvad der havde ført ham til Forslaget om tvunget Borgerligt Ægteskab i 1903. Over 1.000 MR har nu protesteret imod det tvungne borgerligt Ægteskab, og der kan jo ikke godt være Tale om at paatvinge Befolkningen en Ordning, som det ikke Ønsker«. – Jensen-Sønderup mente ikke, at de 1.000 MR »betød saa meget ... Præciserede sit Standpunkt for det tvungne bgl. Ægteskab, og han kunde ikke fravige dette«. Han fik støtte fra et par V.-folk, den ene var tillige uenig med J.C. om, at præsterne fik frihed til at afvise at vie ægtefolk, som »Folkekirkens Præster kan en saadan Frihed ikke godt gives«. En tredje tillagde de 1.000 MR stærk betydning. Det er alt, hvad der refereredes). – Zahle begrundede yderligere forslaget med, at i ægteskabet får kvinden som hustru nu slet ikke en stilling på højde med den stilling, som hun har fået i det borgerlige og politiske samfund – og med, at får vi ikke den reform må vi opleve den skam, at danske sønderjyder kommer tilbage til kongeriget med »en Ægteskabslovgivning, som vi ikke kan byde de sønderjyske Kvinder« (5629ff). Under forhandlinger i 5 dage, 13., 14. og 21-23/5 støttede Povlsen forslaget, så enhver ved ægteskabets indgåelse kan »lade det velsigne, saaledes som det stemmer med hans Hjertes Trang« (5643). Fra sønderjyderne foreligger der et ønske »om at beholde den obligatoriske borgerlige Ægteforening«. – 27/5 nedsattes udvalg, som 1/10 meddelte, at det ikke havde nået at blive færdigt.

8/10 1919 fremsatte Zahle atter forslaget i Ft. identisk med det fra samlingen året før, altså en samlet ordning af hele ægteskabets borgerlige konsekvenser. Hele det nedsatte udvalg ændrede navnet og indholdet

til at skrive: »Kristne Mennesker bør ikke modsætte sig, at alle Ægteskaber skal indgaaes for den borgerlige Øvrighed«, de kan bagefter bede »den Herre Kristus om at være til Stede ved deres Bryllup«. Den gældende ordning kan få vantro til at gøre kirken til »Ægteskabskontor«, hvor den tvinges til at velsigne forbindelser, som den burde fordømme. »Det er uværdigt og forargeligt«. »Naar Klokkerne ringe –« p. 57. – I Roskilde Konvent 13/5 19 fik forslaget en kort drøftelse og ved afstemningen var 12 for den fakultative ordning, 3 var imod. F. Bruun Rasmussen (da andenpræst ved domkirken) sagde, at han ved det stigende antal skilsmisser havde »bevæget sig hen mod« den obl. ordning. – Anderledes i Fyens Stifts Konvent 30/4 19, hvor stiftsprovst Lützhøft indledte og var imod den mangel på frisind, som den obl. ordning medførte og at ægteskabet fra en guddommelig ordning, der skulle leves for Guds ansigt, blev til noget fuldstændigt verdsligt, en let opløselig institution. Han fik mest støtte.

til »Om Indgaaelse af Ægteskab«. Det skal indgås i mindst 2 vidners nærværelse og brudeparret skal i en godkendt »Ægteskabsbog« »erklære at ville ægte hinanden« og de 2 vidner skal skriftligt bekræfte at ægteskabet er indgået og der udstedes bevis derom, som skal foreligge, hvis der følger en kirkelig vielse. Ved 2. behandling stillede folk fra K. og V. forslag om en fakultativ ordning mellem de 2 former for ægteskabets indgåelse. Det forkastede Ft. med 61 st. mod 51, og den tvungne borgerlige ordning vedtoges med 66 st., bl.a. stemte Jensen-Sønderup for sammen med R. og S., imod stemte 52 fra K. og V. bl.a. Kl. Berntsen, J.C. og Neergaard, hele 22 var fraværende, de 6 med orlov. Forslaget fik i Lt. en udførlig 1. behandling i dagene 4., 5. og 10/3 1920 og udvalg nedsattes. Dets arbejde var afbrudt af valgene (21/4 til Ft. og 11/5 til Lt.) hed det i beretningen 25/6 (Tillæg B, 4045).

Radikale mærkesager.

3. Præstegårdsjordernes udstykning 1919

I forbindelse med det i grundloven tilsagte, at len og stamhuse kunne blive fri ejendom ved afståelse af værdier i jord og penge til staten blev der 1919 store jordarealer til udstykning af husmandsbrug m.m. Sådan også ved forslag til lov om »Afhændelse af de til Præsteembederne henlagte Jorder«. At det var nødvendigt med bedre drift af disse jorder havde Appel som minister gentagne gange påpeget, det var en nærliggende og tiltrængt opgave for MR'ene. Forud for Povlsens fremsættelse i Ft. 13/2 1919 af et forslag derom, havde V.s bestyrelse kort drøftet jordlovene og J.C. uddelte »et Udkast til en Betænkning, som han kunde tænke sig den; men det var jo kun til Overvejelse«. – Povlsen beklagede i Ft. at præsterne i stigende omfang havde mistet interesse for selv at drive præstegårdsjorden, det skete da kun ved 120 præstegårde, mens jorden ved 805 var bortforpagtet. Det drejede sig om 50.120 td. land, oftest ganske god jord undtagen 5.612 td. udyrkelig jord, i 1916 vurderet til godt 25½ mill. kr. Det var midler »henlagt« til præsternes løn og hvad der kom ind fra salg til husmandsbrug skulle indgå i lønningsfonden. Man må opgive at pengene derfra skal dække præsternes løn, og en kommende reform derom må, da staten ligner på alle uanset om de er medlemmer af folkekirken eller ej, føre til at der findes nye indtægtskilder og ses opmærksomt på, om lønningsfonden taber eller vinder. Noget jord skal blive ved præsteboligen, men avlsbygningerne bliver for store og en del må nedrives, hvad der her tabes må staten betale. Præsteforeningen havde udtalt glæde ved, at her kom en særlig lov og ikke en del af salget af jord i offentlig eje i almindelighed; og »saa læn-

ge disse Statsmidler« går til præsteløn er det rimeligt at administrere dem i sammenhæng dermed, sagde Povlsen⁷². Der bliver tale om salg af 30-40.000 td. land, omtrent det samme, som kommer fra len og stamhusenes afløsning. R. og S. havde jo flertal, med var til dels også V., der ikke var helt tilfreds med den første vurdering ud fra 1914-priser og senere omvurderinger; partiet ville også have tilføjet at de 7 ha. der tænkes at kunne forblive ved præsteboligen »naar MR'ene udtaler sig derfor«, kunne passes af en karl og en pige, så der kunne holdes et par køreheste og leveres føde til husholdningen. De konservative ville ikke have, at kirken skulle til at sælge jord, den skulle sælge til staten, og de ville beskytte præsterne mod skiftende løn som følge af skiftende vurderinger af jorden. De fandt at præsterne måske i forhold til deres uddannelse var den dårligst aflagte samfundsklasse, så lønningsmidlerne måtte bevares ubeskårne, alene tiendeafløsningen havde sat præsterne tilbage i forhold til andre i samfundet, så nu skal der gives dem fuld erstatning. Udvalgets ordfører, C.N. Hauge, S. svarede: Her bruges de sædvanlige vurderingsmyndigheder og afgørelser kan ankes. Den enkelte præst kommer ikke til at lide tab, bliver der overhovedet tab, går det ud over lønningsfonden. Jorden er statens og den må have lov til at fastsætte prisen. Povlsen bekræftede, at jorden »tilhører Staten«, så der er ikke tale om et salg, som præsterne berøres af, de er jo »paa fast Løn«. Forpagter Johs. Ulrich, K. forbavsedes over, at jorden skulle tilhøre staten, det er vistnok ikke tilfældet, det er de lærde meget uenige om, det afklarer en ministers udtalelse ikke. Forslaget vedtoges enstemmigt, V. dog ikke helt tilfreds. – Lt. fik Povlsens forsikring om, at lønningsfonden ikke led tab ved afhændelsen. V.s J.P. Bækgaard var enig og affejede ønsker fra præsteforeningen og en adresse fra MR'ene om at undlade jordsalget, det var kirkestyrelsens sag, ellers kunne konservative folk i MR'ene modsætte sig jordsalg. – De konservative havde i Lt. fordret en afgørelse af, hvem præstegårdsjorden tilhørte, kammeradvokaten var spurgt, men kunne ikke afgøre det. Partiet beklagede, at »Ejendomsforholdet [ikke var] paalidelig oplyst«. Det gjorde Povlsen også, men kammeradvokaten havde svaret, at det tog meget lang tid og kun oplysninger var at få, det måtte domstolene afgøre, sagde Povlsen og gentog, at det var statens ejendom, det svarede til hvad »Højre og

72. Jfr. Stenbæk 83ff. Der var også opmærksomhed, provst M.K. Mogensen udtalte: De jorder har været et økonomisk rygstød og vil i al fremtid sikre præsterne løn. Hvis udstykning deraf er en samfundsnødvendighed, må hele samfundet bære omkostningerne derved og ikke en særlig institution eller en særlig klasse fremfor andre.

Venstre har ment i den høje Rigsdag«⁷³. – Len og stamhuse som præstegårdene kom til at afgive jord da begge lovforslag behandledes samtidig og stadfæstedes samme dag 4/10 1919.

Præstegårdsjorden havde ikke været V.s store problem, det gjaldt om ikke at stå tilbage for R. ved jord og penge fra len og stamhuse, hvis ejere havde behersket Lt., og jorden til husmændene måtte ikke blive R.s store agitationsnummer, sagde J.C., og mange fra V. glædede sig over V.s positive stilling, det havde noget at sige i jordspørgsmålet, omend ekspropriation her var ømtåleligere end for R., og blev forkastet. – Referaterne i partiprotokollen (14/2 og 18/2) har ellers kun én udtalelse om præstegårdsjorden, ved redaktørmødet var Rasmus Nielsen betænkelig ved det salg.

Men Povlsen havde ikke ret i, at V. og K. altid havde hævdet, at det til kirken henlagte var statens ejendom; det gjaldt ikke J.C. ej heller Moltesen, som 1912-13 udtalte, at sådanne folk som ved præstelønnningerne vil tage dem »er Barbarer, det er fremmede, der er trængt ind uden Forstaaelse af Landets Historie«. Han håbede, at når »de Midler, som hører til et bestemt Sogn, indbetales i Stiftsmidlerne«, opføres de »paa vedkommende Sogns Konto«, for man bør på ingen måde foregribe »det Spørgsmaal: Hvem har Ejendomsretten til Præstegaarden og de tilhørende Midler? Alt taler for, at det er Sognene, som har det«. Her er tvivl og da sagen ikke er afgjort, »forekommer det mig nødvendigt, at hvert Sogn beholder sin egen Konto under Stiftsmidlerne«⁷⁴.

Forkortelser

J.C. Christensen (1856-1930) forkortes konsekvent J.C. også i citater, undtagen i et par breve, hvor der kortere J.C. Chr. er brugt.

Ved personalia i øvrigt er ikke brugt de fulde navne, men hvad de pågældende selv underskrev sig, ét tilfælde undtaget.

73. C.N. Hauge (1870-1940) snedker, på valsen og på Askov Højskole i 2 omgange i 1890'erne, selvstændig, redaktør fra 1902, MF 1909-40, indenrigsminister 1924-26 og handelsminister 1929-35. – Johannes Ulrich (1869-1943) løjtnant, herregårdsforpagter 1893, MF 1918-39. – J.P. Bækgaard (1878-1950) husmand, ML 1918-50. – Ft. 2. beh. Ulrich 5336f. og Povlsen 3485, 5328. Lt. Povlsen 1932ff. 2960ff. – K. om kirken ejendomsret Lt.s betænkning Tillæg B 4467.

74. Ft. 1912/13 sp. 853 ved beh. af præstelønningsloven. – Rasmus Nielsen (1851-1930) gårdejer, MF 1903-09 og 1910-13 samt 1918-20.

AR	N.P. Arboe Rasmussen.
DMS	Dansk Missionsselskab
Ft. og Lt.	Rigsdagstidende, Folketingets og Landstingets forhandlinger.
I.M.	Indre Mission.
HRS	Højesteretssagfører.
K.C.	Kirkeligt Centrum.
K.L.	Kirkeligt Landsforbund af 1911.
KD	Kristeligt Dagblad
KhS	Kirkehistoriske Samlinger.
KU.	Det kirkelige Udvalg 1904-07.
MB	Bestyrelsesmedlem.
MF og ML	Medlem af Folketinget og af Landstinget.
MR	Menighedsråd
RA	Rigsarkivet.
Sp. rkp.	Sognepræst og residerende kapellan.
V.K.R.S.	Venstre, de Konservative, Socialdemokratiet og de Radikale.

Morten Pontoppidan II er P.G. Lindhardts fornemme udgivelse 1953. Stenbæk er Jørgen Stenbæks fine »Præsternes Forening gennem 100 år«. Kbh 1999.

Summary:

From 1910 to 1913 the liberal party *Venstre* was in government under Klaus Berntsen, while the actual leader of the party J.C. Christensen stayed outside the government. A constitutional amendment was urgent, and until 1912 Berntsen followed Christensen's plan of first reforming the *Folketing* (Lower House) and only afterwards the *Lands-ting* (Upper House). It proved however impossible to obtain the necessary support from the conservative party (*Højre*), and so, from 1912 the government sought the support of the left wing party (*Radikale*) and the Social Democrats for a plan of reforming both houses at the same time.

In 1913 *Venstre* lost the election for the *Folketing*. The supporting parties wanted the government to continue in office, but Christensen prevented it, and the *Radikale* formed a government under C. Th. Zahle, supported by the Social Democrats. They re-introduced Berntsen's bill, but Christensen, who wanted to avoid a merging of constitutional and ecclesiastical strifes, published an alternative plan of a constitution, where the sections concerning the church were changed or

left out. The party, however, stuck to the original plan, and after some changes and in spite of serious difficulties implemented by the *Højre*, the new constitution was passed on 5th July 1915.

One of the reasons for Christensen's concern was that the vicar Arboe Rasmussen under the influence of liberal theology had put forward rather radical opinions, among other things about the Virgin Birth. The Grundtvigians, who had considerable influence upon the government, wanted a tolerant church, but in reaction to Arboe Rasmussen orthodox circles formed the *Kirkeligt Landsforbund* (the National Church League) to fight modern liberalism. In 1913 Arboe Rasmussen applied for transfer to another office, but the bishop in question refused to accept him as a vicar in his diocese. In order to avoid the ecclesiastical conflict being merged with the negotiations about the new constitution, the bishops accused him of having broken his vow, thereby delaying the whole matter until the court had spoken. In 1916 he was acquitted by the supreme court. As the indictment was framed, the case was a criminal case and not a doctrinal one, and as he had been in office for so many years without being disciplined, he must have been in good faith and consequently could not be punished. He was transferred according to a special law, by which the ministry of ecclesiastical affairs took over the superintendency while he was in office.

During the following years, the government was bitterly attacked by the *Kirkeligt Landsforbund*, while the government, on the other hand, challenged it by appointing two more or less liberal bishops and by making a member of the *Folketing*, who was known to be critical to Christianity, headmaster of a training college for teachers. The *Landsforbund* demanded separation of church and state, and there were threats that the strife could be made an issue of the campaign for the election of 1918. This disquieted the government and its supporting party, who did not want a disruption of the church in the middle of the war. Consequently the government promised that no controversial bills concerning the church would be introduced during the coming electoral period, which was supposed to last only until the end of the war. The ecclesiastical opposition accepted this, and peace was obtained.

In the 1915 constitution, women got the right of voting, and later the *Radikal* government introduced a bill giving women access to holy orders, and another one introducing compulsory civil marriage. But *Venstre* and the Conservative Party (formerly *Højre*) were able to stop both of these bills in the *Landsting*. On the other hand, the government succeeded in parcelling out the lands of the vicarages.